

vchi tor yo'lak birlikkan. Yo'lakning chap va o'ng taraflarida ikkitadan kichkina xonacha bo'lib, birida tik turib uxlash, boshqasida esa tabiiy ehtiyojlarni qondirish mumkin. Yonida yuqori va pastga olib boruvchi hamda olisda ko'zdan g'oyib bo'luvchi aylanma zina. Yo'lakda ko'ringan narsalarni ikkiga ajratib ko'rsatuvchi ko'zgu. Ko'zgular odamlarga kutubxonana cheksiz emasligini eslatib turadi (Agar u haqiqatan ham cheksiz bo'lsa, mavhum ikkilantirishga ne hojat?): men esam tekis sirtlar cheksizlikni ifodalaydi va umid uyg'otadi deb o'ylashni ma'qul ko'raman... Yorug'likni chiroq deb nomlanuvchi yumaloq shisha mevalar tarqatadi. Ular har bir olti qirralikda ikkitadan bo'lib qarama-qarshi devorlarda bittadan joylashgan. Ulardan taralayotgan xira nur hech qachon o'chmaydi.

Kutubxonadagi barcha odamlar kabi men ham yoshligimda sayohat qilganman. Bu kitob qidirib, ehtimol, kataloglar katalogini qidirib qilingan ziyorat edi; endilikda ko'zlarim yozayotganlarimni bazo'r ajratayotganda men o'zim dunyoga kelgan olti qirralikdan bir necha mil uzoqlikda hayotimga nuqta qo'yilishiga tayyorman. Men vafot etganimda kimningdir marhamatli qo'llari meni panjaraning narigi tomoniga oshirib tashlaydi, hadsiz fazo qabrimga aylanadi; mening tanam pastga ohista qulab, shamolda yo'qolib boradi va u tubsiz qulashga sabab bo'ladi. Men kutubxonana poyonais deb tasdiqlayman. Idealistlar olti qirralik binolar mutlaq makonning zaruriy shakli ekanligiga yoki har holda uni shunday deb his qilishimizga dalil-isbotlar keltiradilar. Ular olti qirralik yoki besh qirralik aqlga sig'maydi deb hisoblaydilar. Mutasavvif (mistiklar jazava (ekstaz) holatida ularga ulkan yumaloq kitobi mavjud sharsimon xona namoyon bo'lishi, uning cheksiz koreshogi (*kitobning tikilgan cheklasi*) devorlar bo'ylab o'tishini ta'kidlab uqtiradilar; ularning guvohliklari shubhali, gaplari noaniq. Bu sharsimon kitob – Tangriuz.

Hozircha qabul qilingan klassik ta'rif bilan cheklanish mumkindir: kutubxonana – bu shar bo'lib, uning markazi olti qirraliklarning birida bo'lib, sirtiga sira yetib bo'lmaydi. Olti qirralikning har bir devorida beshtadan tokcha mavjud, har bir tokchada hajmi bir xil bo'lgan o'ttiz ikkita kitob, har bir kitobda to'rt yuz

sahifa, har bir sahifada qirq misra, har bir misrada saksontaga yaqin qora rangli harflar. Harflar kitoblarning koreshogida ham bor, biroq ular sahifalar nima deyishini na ta'riflay va na bashorat qila olishadi. Bilaman, bu nomutanosiblik qachonlardir sirli tuyulgan.

Xulosa chiqarishdan oldin (bu ehtimol, fojeali oqibatlariga qaramay, ushbu voqeadagi eng muhimidir), men ba'zi bir aksionallarni yodga solib qo'ymoqchi edim.

Birinchidan: Kutubxonana ab aetapno mavjud! Ushbu haqiqatni, ya'ni uning oxir-oqibati – dunyoning istiqboldagi boqiyliigi bo'lib, hech bir aql-farosatli odam buni rad qila olmaydi. Nomukammal kutubxonachi bo'lgan inson tasodif yoxud yovuz daholarning xat-ti-harakatlari tufayli paydo bo'lishi mumkin, biroq nafis rafli, sirli jildli, sayohatchi uchun adog'i yo'q zinali va o'troq kutubxonachi uchun hojatxonali olamni faqatgina Tangri yaratishi mumkin. Ilohiylik va insoniylik o'rtasida qandaydir jarayon yotganini anglash uchun mening qo'lim bilan muqovaga yozilgan qing'ir-qiyshiq yozuvlarni kitob ichidagi bir-biriga monand: aniq-ravshan, nafasatli, tim qora, tengi yo'q simmetriyalii harflar bilan qiyoslash kifoya.

Ikkinchidan: yozuv belgilarining soni roppa-rosa yigirma besh-ta. Uch yuz yil oldin bu aksioma kutubxonaning umumiy nazariyasini shakllantirish va bungacha yechilmagan jumboq, deyarli har bir kitobning noaniq va tartibsiz tabiatini qoniqarli hal qilish imkoniyatini beradi. Otam o'n besh-u to'rtinchi olti qirralikda ko'rgan bir kitob faqatgina MCV harflaridan iborat bo'lib, birinchi satrdan so'ngisigacha turli tartiblarda qaytarilgan. Bu o'lakalarda sevib o'qiladigan boshqa bir kitobda harflar haqiqiy labirintdan iborat edi, lekin oxirigdan oldingi sahifada «O vaqt, sening ebromiaring» deb yozilgan edi.

Ma'lumki, bitta ma'nili yoki haqqoniy ma'lumotga minglab aqlga to'g'ri kelmaydigan, uyum-uyum so'zlar lash-lushi va almoyi-aljoyi so'zlar to'g'ri keladi. Menga kutubxonachilar bid'at va befoйда odat, bu tushlar va kaftdagi tartibsiz chiziqlardan ma'no izlash bilan barobar deb, kitoblardan ma'no izlashni rad qilgan yovvoyi o'lka ma'lum. Ularning tan olishlaricha, yozuvni ixtiro qilganlar tabiatdagi belgilardan yigirma beshtasiga taqld

qilganlar, lekin ulardagi o'xshashliklar tasodif bo'lib, kitoblar o'z-o'zicha hech narsani anglatmaydilar deb ishoniradilar. Bu fikr asossiz emasligiga guvohi bo'lamiz.

Uzoq vaqtlar o'qishning ilojisi bo'lmagan kitoblar qadimiy yoki ezkotik tillarda yozilgan deb hisoblanar edi. Darhaqiqat, qadimgi odamlar, birinchi kutubxonachilar, hozirgidan katta farq qilyuvchi tildan foydalanganlar, haqiqatan ham bir necha milya o'ngroqda dialektda gaplashadilar, to'qson qavat yuqorida esa umuman tushunarsiz tilni ishlatadilar. Bularning barchasi, qaytaraman, haqiqat, biroq to'rt yuz o'n sahifada takrorlanadigan o'zgarimas MCVlar hech bir tilga, hatto dialektga, hatto eng sodda tilga ham to'g'ri kelmaydi. Ba'zilar harf yonidagi harfga ta'sir ko'rsatishi mumkin va yetmish birinchi sahifaning uchinchi qatoridagi MCVlar xuddi shu harflarning boshqa sahifadagi boshqa tartibda joylashganlarining ma'nosiga to'g'ri kelmasligini aytganlar, lekin bu mujmal taxmin muvaffaqiyat qozonmadi. Boshqalar yozuvlarni kriptogramma deb hisobladilar, ushbu taxminni, uni ilgari surganlar o'ylagan ma'noda bo'lmasa ham, barcha qabul qildi.

Besh yuz yilcha muqaddam oliy olti qirraliklardan birining boshlig'i boshqa barcha kitoblar sargari tushunib bo'lmaydigan bir kitobni topgan, lekin unda deyarli ikki sahifa bir xil satrlar bor edi, xolos. U topilmani bir daydi shifrovchiga ko'rsatganda matn portugali tilida yozilganligini aytgan bo'lsa, boshqalar idish (yahudiy)da yozilgan deb hisoblaganlar. Bir asr ham o'tmay topilmaning tili aniqlandi: klassik (*muhtoz*) arabcha qo'shimchali guaran tilining saoid-litva shevasi. Uning mazmunini ham tushunishga muvaffaq bo'lindi: kombinatorli tahlil bo'yicha, cheksiz variantlar takrorlanuvchi misollar bilan ko'rgazma qilingan sharhlar. Ushbu misollar bir daho kutubxonachiga Kutubxonaning asosiy qonunini ochish imkonini berdi. Bu mutafakkir barcha kitoblar bir-biridan qanchalik farq qilmasinlar, bir xil unsurlardan tashkil topgan: satrlar va harflar orasidagi masofa, nuqta, vergul, alif-bening yigirma ikki harfidan deb qayd qildi.

Uning o'zi barcha sayyohlar e'tibor bergan hodisani asoslab berdi: butun ulkan Kutubxonada ikkita bir xil kitob yo'q. Ushbu

inkor qilib bo'lmas nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda men Kutubxonaga barcha narsalarni qamrab oladi va uning tokchalaridan yigirma nechta dir imloviy belgilarning (ularning soni hisobsiz bo'lsa-da, cheksiz emas) turli-tuman birikmalarini yoki barcha tillarda ifodalash mumkin bo'lgan hamma narsani topish mumkin degan xulosaga kelaman. Barcha narsalarni: kelajakning mukammal tarixini, farishtalarning tarjimaiyoliini, Kutubxonaning haqiqiy, asl katalogini, ming-minglab soxta kataloglarni, asl katalogning soxta ekanligining isbotini, Vasilidning glostik (*bilish falsafasi*) Injilini, ushbu Injilga sharhni, Injil sharhiga sharhlarni, har bir kitobning barcha tillarga tarjimasini, har bir kitobning barcha kitoblarga interpolatsiya (*ko'chiruvchi yoki tarjimon tomonidan originalga o'zgartirish kiritish*)sini, yozilishi mumkin bo'lgan (lekin yozilmagan) risolani, sakslar mifologiyasi bo'yicha Bedoyini, Tatsitning yo'qotilgan asarlarini.

Kutubxonaga barcha kitoblarni qamrab oladi deb e'lon qilindagidek ilk tuyg'u - cheksiz quvonch tuyg'usi bo'ldi. Har kim o'zini maxfiy va hech kimning qo'li tegmagan xazinaning sohibi deb his qilardi. Har qanday shaxsiy yoki umumjahon muammolariga olti qirraliklarning birontasida asosli dalil topilardi. Olam ma'no kasb etdi, olam qo'qqisidan umid misol ulkan bo'lib qoldi. Bu davrda oqlashlar haqida ko'p gapirildi; madhiya va bashorat kitoblarida ko'lmadagi har bir odamning kirdikori umrbod oqlanardi va kelajagining ajoyib sirlari saqlanardi. Minglab orzumandlar o'zlarining qadrdon olti qirraliklarini tark etib, oqlanishlarini topish uchun behuda yugurishib zina bo'ylab yuqoriga intildilar. Bu pligrim (*sayyoh ziyovatchi*)lar tor galereya (*uzun tor yo'lak*)larda xirillab qolguncha bahslashardilar, mudhish la'natlar yog'dirardilar, ajoyib zinalarda bir-birlarini bo'g'ishar, ularni aldagan kitoblarni tunellar qariga ulqutirishar, uzoq viloyatlardan kelganlar tomonidan yuqoridan tashlab yuborilib vafot etardilar. Ba'zilar aqldan ozardilar... Darhaqiqat, oqlishlar mavjud (mennga kelajak odamlariga, ehtimol o'ylab topilmaganlarga, tegishli ikkitasini ko'rish nasib qilgan), biroq qidiruvga tushganlar o'z eqliklarini yoki uning qandaydir buzilgan variantini topish nolga tengligini yodlaridan chiqarib qo'yg'anlar.

Yana o'sha paytlarda hamma insoniyatning asosiy sirlari ochilishini kutardi: Kutubxonaga va vaqtning paydo bo'lishini, ehtimol, bu sirlarni quyidagicha izohlash mumkin: agar faylasuflarning tili yetarli bo'lmagan bo'lsa, rango-rang Kutubxonaga zarur bo'lgan, ilgari bo'lmagan til, lug'atlar va bu tilning grammatikasi yaratilgan.

Mana to'rt yuz yildan buyon odamlar olti qirraliklarda tentirab yuradilar.

Rasmiy izlovchilar, inkvizitorlar mavjud. Men ularni o'z burchlarini bajarayotganda ko'rganman: ular har doim charchagan holda kedalilar, mayib bo'lishlariga bir bahya qolgan pillapoyasi yo'q zinalar haqida gapiradilar, kutubxonachi bilan galereyalar va zinalar haqida gaplashib o'tiradilar, ba'zida eng yuqin kitobni odalilar va betavfiq so'zlarni qidirib varaqlaydilar. Hech kim hech narsa topishga umid qilmayotgani ko'rinib turardi.

Tabiyki, umidlar o'rnini bitmas-tuganmas tushkunlik egalladi. Qaysidir olti qirralikning qaysidir tokhasida bebaho kitoblar yashirib qo'yilgan va bu kitoblarga yetishib bo'lmaydi degan o'y-xayollarga chidab bo'lmadi. Xudoga, dinga qarshi bo'lgan bir mazhab (sekta) barchani qidiruvlarni tugatishga hamda favqulodda tasodif tufayli bu muqaddas kitoblar qayta yaratilishiga qadar harf va belgilar tartibini o'zgartirish bilan mashg'ul bo'lishga chaqirdi. Ma'nular keskin choralar ko'rishni lozim topdilar. Mazhab faoliyatini to'xtatdi, lekin men yoshligimda kiyimxonada metall kubiklar solingan, taq qilgan stakan bilan uzoq o'tirib ilohiy mantiqsizlikni o'xshatishga behuda uringan qariyalarni ko'rganman.

Boshqalar, aksincha, eng avval keraksiz kitoblarni yo'q qilish kerak deb hisoblaydilar. Ular olti qirraliklarga bostirib kirib, har doim ham soxta bo'lmagan hujjatlarni ko'rsatadilar, kitoblarni jirkanib varaqlaydilar va butun boshli tokchalarni yo'q qilishga mahkum etadilar. Millionlab kitoblarni ma'nisiz yo'qotishimizga ularning genetik, zohidiy jo'shqinligi sabab bo'ldi. Ularning nomlari tavq la'natga uchradi, biroq ularning nodonligi tufayli yo'q qilingan «xazina»larga aza tutib yig'laganlar ikki ma'lum narsani yodlaridan chiqardilar. Birinchidan: Kutubxonaga ulkan va shuning

uchun ham odamlar keltirgan har qanday ziyon deyarli yo'q darajada bo'ladi. Ikkinchidan: har bir kitob noyob, tengi yo'q, biroq (Kutubxonaga borliqni qamrab olganligi bois) bir-biridan harf yoki vergul bilan farqlanuvchi yuz minglab mukammal bo'lmagan nusxalari mavjud. Hammaning fikridan farqli o'laroq, men tozalovchilar faoliyatining asoratlari mutaassib (fanat)lar qo'zg'atgan qo'rquv tufayli bo'rttirib yuborilgan deb hisoblayman. Ularni to'q qizil olti qirralikdagi: odatdagidan kichikroq hajmli, qudratli suratlari bor, sehrli kitoblarni qo'lga kiritishga telbalarcha bo'lgan istak yetaklagan.

O'sha paytlardagi boshqa xurofiylik ham ma'lum: odam kitob. Qaysidir olti qirralikning qaysidir tokhasida (odamlarning taxminlaricha) boshqa barcha kitoblarning qisqacha mazmun-mohiyati bor kitob turadi: allaqaysi kutubxonachi uni o'qigan va tangrimonand bo'lib qolgan. Bu yillarda uzoq o'timishdagi ushbu xizmatchining shaxsiya sig'inish asoratlarini kuzatish mumkin. Ko'plar Uni topish maqsadida haj ziyoratiga yo'l olganlar. Bir asr davomidagi izlanishlar natija bermadi. U yashayotgan muqaddas sirli o'tiralkini qanday aniqlash mumkin? Kimdir regressiv (ortga qaytish) uslubni qo'llashni taklif qildi: A kitobni topish uchun avval A kitobning joyini ko'rsatuvchi B kitobga murojaat qilish kerak; B kitobni topish uchun avval C kitobga qarash zarur va bu cheksiz davom etaveradi. Mening umrim mana shunday mojarolarda o'tdi. Koinotning qaysidir kitob tokhasida barcha narsalarni qamrab oluvchi kitob turganini aqlga sig'dirib bo'lmaydi deb o'ylayman; sirli Tangirlardan hech bo'lmaganda bitta odam, minglab yillardan keyin bo'lsa ham, uni topishini va o'qib chiqishini iltijo qilaman.

Qaytaraman, bunday kitobning mavjud bo'lishining o'zi kifoya. Men faqat bunday bo'lishi mumkin emas degan fikrni rad qilaman. Masalan, hech bir kitob bir vaqtning o'zida zina bo'la olmaydi, garchi, shubhasiz, bunday bo'lishi mumkinligini rad etuvchi, bahslashuvchi va isbot qiluvchi kitoblar mavjud. Agar hurmat-ehitmori, ham odillik, ham baxt menga nasib etmasa, boshqalarga nasib etsin. Mening o'rnim do'zaxda bo'lsa ham, samo bor bo'lsin. Mayli, men oyoqosti bo'lay va xo'rlanay, biroq bir lahza bo'lsa

ham, hech bo'lmaganda bitta mavjudotda sening ulkan Kutubxonang oqlanadi.

Dahriylar Kutubxona uchun bema'nilik odatiy hol, ongillik (yoki hech bo'lmaganda ravonlik) esa deyarli ajoyib istisno deb tasdiqlaydilar. Tasodifiy jildlarni, beto'xtov pasyans o'yinida bo'lgani kabi, isbotlangan barcha narsalarni aralashirib yuboruvchi va inkor qiluvchi, aqldan ozgan ilohga o'xshab boshqalarga aylantiruvchi ishtimali Kutubxona haqida mish-mishlar yuradi (men eshitganman).

Bu gaplar nafaqat tartibsizlikni fosh qiladi, balki unga misol bo'la oladi, didsizlik va chorasiz nodonlikni aniq namoyon qiladi. Aslida kutubxona yigirma beshta orfografik ramzlar imkoniyati doirasidagi, lekin qip-qizil bema'nilik bo'lmagan, tilning barcha strukturalarini, barcha variantlarini qamrab oladi. Balki men voqif bo'lgan olti qirraliklarning eng sara kitobi «Taralgan momoqaldiroq» unvoniga ega ekanligini, boshqasi «Gipsli akashak» va uchinchisi «Aksaksaks me!» deb nomlanganligini gapirishning hojati yo'qdir. Bir qarashda bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan bu nomlanishlar, shubhasiz, yashirin yoki istiorali ma'noga ega, u yozilgan va kutubxonada mavjud.

Men harflarning qanday birikmalarini yozmay, masalan: d x s m r l ch d y... ilohiy kutubxonaning biror sirli tilida qandaydir dahshatli ma'noga ega bo'ladi va bu tillarda Tangrining qudratli nomini anglatadi. Gapirmoq – bu tautologiya (*bir fikrni boshqa so'zlar bilan takrorlash*)larga g'arq bo'lmoqdir. Mening bu – ezma va keraksiz – asarim, unga yozilgan raddiya ham sanoqsiz olti qirraliklarning biridagi beshta tokchalarning biridagi o'ttiz tomli kitoblarning birida allaqachon bor (mavjud tillarning p soni) bir xil so'z xazinasidan foydalanadi, ba'zi tillarda «kutubxona» so'zining to'g'ri talqini ehtimoldan xoli emas; «olti qirrali galereyalarining barcha narsalarini qamrab oluvchi va doimiy tizimi», biroq bunda «kutubxona» «non» yoxud «ehrom», yoinki boshqa qandaydir predmetni anglatadi va uni ta'riflovchi oltita so'z ham boshqa ma'noni bildiradi. Sen ushbu satrlarni o'qiyotgan, mening tilimni tushunayotganingga ishonching komilmi?

Yozish odati meni odamlarning hozirgi ahvolidan chalg'itadi.

Hamma narsa yozib bo'lingan degan ishonch bizni yo'q qilib tashlaydi yoki arvohlarga aylantiradi.

Men yoshlari kitoblarga sig'inadigan va birorta ham harfini o'qiy olmas-da, majusiyarga xos jo'shqinlik bilan uning sahifalarini o'padigan joylarni bilaman. Epidemiyalar, bid'atga oid nizolar, muqarrar bosqinlarga aylanib ketuvchi muqaddas joylarni ziyorat qilishlar aholi sonini deyarli o'n marta kamaytirdi. Men yil sayin ortib borayotgan o'z joniga qasd qilish (suitsidlar haqida gapirgan edim, shekilli. Balki qo'rquv va qarilik meni chalg'itayotgandir, lekin tengi yo'q insoniyat yo'q bo'lish arafasiga kelib qoldi deb o'ylayman, Kutubxona esa saqlanib qoladi: charog'on, kimsasiz, mutlaqo sokin, qimmatbaho jildlar bilan to'la, keraksiz, abadiy, sirli.

Men hozirgina bepoyon deb yozdim. Men bu so'zni ritorika (*dabdaba, quruq so'z*)ga moyilligimdan ishlatayotganim yo'q, o'ylashimcha, dunyo deb hisoblash mantiqqa zid emas. Uni cheklangan deb o'ylayotganlar qayerdadir, uzoqlarda yo'laklar ham, zinapoyalar ham, olti qirraliklar ham noma'lum sabablarga ko'ra tugashi mumkin deb hisoblaydilar – bunday faraz bema'nildir. Ular cheksiz deb tasavvur qilayotganlari, bo'lishi mumkin bo'lgan kitoblar soni cheklanganligini yodlaridan chiqaradilar. Men bu azaliy muammoni quyidagicha yechishni taklif qildim – Kutubxona cheksiz va davriy. Agar doimiy daydi biron-bir yo'nalishda yo'lga tushgan bo'lsa, asrlar o'tib o'sha kitoblar o'sha tartibsizlikka qaytarilishiga amin bo'lar edi, u (tartibsizlik) qaytarilganligi uchun tartibli Tartibga aylanadi. Bu nafis umid mening yoig'izligimni bezab turadi.

Amaliy mashg'ulot rejası

1. «Bobil kutubxonasi» novellasi sarlavhasi poetikasi. Aliyuziyalar poetikasi.
2. Novella matnidagi «o'yin», «klassifikatsiya», «labirint» prinsiplari.
3. *Olam-kutubxona* metaforasi va uning ma'no maydoni.
4. «Bobil kutubxonasi» novellasining falsafiy problematikasi.
5. «Bobil kutubxonasi» novellasi matnining metaforik tabiati.

Muhokama uchun savollar

1. «Bobil kutubxonasi» novellasi ko'plab tanqidchilar va tadqiqotchilar tomonidan yozuvchining eng yaxshi kitobi deb ta'kidlangan «Uydirmalar» to'plamiga kiritilgan.

Borxesda uydirma tushunchasi fantastik ma'nosiga yaqin turadi. «Adabiyot realizmdan emas, fantastikadan boshlangan; fantastikaga kosmogoniya; xalq dunyoqarashini aks ettiruvchi mifologiya kiradi», – deb yozadi adib. Shuningdek, u adabiyot tarixida bir necha mavzular to'xtovsiz takrorlanishini ta'kidlagan. Bunday mavzular qatoriga: evrilishlar mavzusi, shaxsning ikkiga ajralishi yoki o'zligini yo'qotib qo'yishdan qo'rqish mavzusi; tilsimlar mavzusi; tush va ro'yo, vaqt bo'yab sayohat mavzularini kiritish mumkin.

Borxes falsafa (ushbu fanni u fantastik adabiyotga kiritadi) va adabiyot bir-biriga yaqin, o'xshash ekanligini va o'zining Kabala, zaroniyalar teologiyasi, buddizm, so'fizm, daosizmga bo'lgan ko'p yillik qiziqishi sababi fantaziyaning badiiy ifoda qilishning yangi imkoniyatlarini topishga bo'lgan intilishi ekanligini ko'p bora ta'kidlagan.

Yozuvchi o'zining o'smirlik davrida yozilgan she'rlariga xos bo'lgan «vizual» metaforalardan voz kechib, prozada ham, she'riyatda ham murakkab intellektual prozaga murojaat qiladi. Uning metaforalari alohida predmet yoki obrazga emas, butun matnga aloqador.

Borxesning aksariyat novellalari matnining metaforik tabiati muallif tomonidan yaratilgan olamning omamaviy (total) uydirma muhitiga olib kiradi. Uning novellalarida asosiy «voqea» harakat, g'oyaning qaytadan ko'rib chiqilishi hisobiga sodir bo'ladi, hikoyalarda paradoksallik va mantiq, matematik aniqlik va mistik intilish uyg'unlashib ketadi. Borxes uslubidagi bu o'ziga xoslik tanqidchilar tomonidan «Borxes algebrasi» deb nomlandi.

«Bobil kutubxonasi» novellasida sarlavhasidayoq namoyon bo'lgan metaforik fon o'zining yorqin ifodasini topgan. «Bobil» va «kutubxona» so'z-obrazlari qanday assotsiatsiyalarni ifodalaydi?

5-MAVZU. ERNEST XEMINGUEY
(1899 – 1961)«Yomg'irda qolgan mushuk»
hikoyasining g'oyaviy-badiiy o'ziga
xosligi

Yozuvchining vazifasi – haqiqatni so'zlash. Uning haqiqatga sodiqligi shu darajada yuksak bo'lishi kerakki, u tomonidan tajribasiga tayangan holda o'ylab topilganlar har qanday faktlarning bayonidan ko'ra ko'proq haqqoniy tasvirni berishi kerak.

Odamsodni yanchib tashlash mumkin, biroq uni bo'ysundirish mumkin emas.

E.Xeminguey

XX asr tengdoshi bo'lgan Ernest Xeminguey davrning asosiy voqealariga guvoh bo'ldi. U o'z davri va o'zi bilgan odamlar haqida yozdi, yozganda ham haqqoniy, aniq, hayron qolarli darajada lo'nda, sodda va teran yozdi. Uning mahorati ham aynan shunda edi. Hayotlik paytidayoq u Amerika prozasining klassigi sifatida tan olingan edi.

«Yozuvchining vazifasi o'zgarasdir, – der edi Xeminguey. – Uning o'zi o'zgarishi mumkin, biroq vazifasi muqimligicha qoladi. Ya'ni haqqoniy yozish kerak va haqiqatni anglagach, uni shunday bayon qilish kerakki, u o'quvchining ongiga o'z tajribasining ajralmas qismi sifatida singsin» (Хемингуэй Э. Писатель и война: Речь на 2 Конгрессе американских писателей // Писатели США о литературе. В 2-х т. – М., 1982. – С.90).

Xeminguey o'quvchilik yillaridayoq yozishni boshlagan edi. Uning maktab gazetasi uchun yozgan adabiy asarlari va maqolalari ustozlari hamda tengqurlari tomonidan yuqori baholangan.

Maktabni tamomlagan Ernest gazetada muxbir bo'lib ishlay boshladi va tajribali jurnalistlardan yozish sirlarini, «oddiy narsalar haqida sodda yozishni» o'rgandi. Matbuotda ishlab yurgan

Xeminguey o'z uslubini shakllantirdi va uni «telegraf» uslubida deb atadi.

Birinchi jahon urushining so'nggi yili o'n sakkiz yashar yig'itcha sanitar qo'shnlari bilan frontga keladi, avval Fransiyada, keyin Italiya shimolidagi janglarda ishtirok etadi va 1918-yilning iyulida og'ir yaralanib, Milandagi ospitolda uch oy davolanadi. Barcha ko'rgan-kechirganlari haqida reportajlar yozadi, keyinchalik esa urush mavzusi uning ijodida netakchi o'rinni egallaydi («Bizning zamonda» hikoyalar to'plami (1925), «Quyosh baribir chiqaveradi» (1926) va «Alvido, qurol!» (1929) romanlari).

Urush mavzusiga bag'ishlangan asarlar ichida Xeminguey fransuz yozuvchisi Anri Barbyusning «Olov» romaniga yuqori baho berib, «U birinchi bo'lib maktab yoki talabalar partasidan to'g'ri urush domiga tushgan yoshlarga bu ommaviy, mudhish qotilliklarga qarshi norozilik bildirish mumkinligini ko'rsatdi», deb yozgan edi.

Xemingueyning butun ijodiy faoliyati davomida ikki mavzu yetakchilik qiladi – urush va tabiat mavzulari. Yozuvchi go'zallik va tabiat ulug'vorligini urushning shafqatsizliklariga qarshi qo'yadi. Adabiyotga hikoyanavis yozuvchi sifatida kirib kelgan Xemingueyning dastlabki novellalari «yo'qotilgan avlod» vakillariga bag'ishlangan. Amerika prozasining rivojlanishida yangi davrni ochib bergan «Bizning zamonda» kitobida u o'z mavzusiga va original uslubiga ega adib sifatida namoyon bo'ldi. Yozuvchi urush avlodi vakillari, urush larzaga solgan odamlarning dunyoqarashini, ichki dunyosini tasvirlaydi, qahramonlarning aksariyati jamiyatga, kelajakka, o'z kuchi, imkoniyati va baxtli yashashga ishonchini yo'qotgan kishilardir. To'plamga kiritilgan bir nechta hikoyalar qahramoni Nik Adams avtobiografik xarakterda bo'lib, unda Xeminguey ruhiy olamidagi ziddiyatlar o'z aksini topgan. Hikoyalarning lirik qahramoni Adams yurtiga qaytgach urushni, xotiraga muhrlangan dahshatli voqealarni unutishga har qancha harakat qilmasin, bunga erisha olmaydi. U o'zining yoshligi, o'smirlilik yillari, sevgisi va oilasi haqida eslaydi, yozuvchi tinch hayot haqidagi o'y-xayollarni qonli urush voqealariga qarama-qarshi qo'yadi. Asarda

individualistik xarakterda bo'lsa ham, qahramonning noroziligi bayon qilinadi.

Bir qator hikoyalarda boshqa odamlar taqdiri ham ko'rsatiladi («Uyda» hikoyasida Krebs, «Yomg'irda qolgan mushuk» hikoyasida amerikalik ayol va uning turmush o'rtog'i).

Kitobning nomi «Kundalik ibodat» hikoyasidagi quyidagi ibodat matnidin olingan: «Ey Olohd, bizning zamonda, bizga tinchlik ato ets». Kitobning kompozitsiyasi ham o'ziga xos bo'lib, har bir hikoyadan oldin urush yoki buqalar jangi – korridandan epizod keltiriladi. Urushdan keyingi hayot haqidagi hikoyalarning jang-u jadal sahnalari bilan almashishining o'zidayoq qahramonlar va muallifning o'ziga xos dunyoqarashi namoyon bo'ladi: urushni unutilib bo'lmaydi, ular uyga qaytib yaqinlari bilan gaplashganlarida ham, baliq oviga chiqqanlarida ham, sayohatda yurganlarida ham ongda, xotirada yashayveradi («Uyda», «Nimadir tugadi», «Yomg'irda qolgan mushuk», «Big Riverda» hikoyalari).

Hikoyalardan biri «Nimadir tugadi» deb nomlangan, bu sarlavha Xemingueyning ilk ijodi davrida yaratilgan hikoyalari muhitini juda aniq ifodalagan. Nimadir tugadi, biroq hayot davom etadi va unda nimadir suyanib yashash kerak. Nik Adams bunday tayanchni tabiat bilan muloqotda topadi («Big Riverda»). O'rmon, daryo, quyosh qizdirgan tuproq, suvning shovullashi, shamol dam bergan ko'mir gulxani – bularning bari uning ko'ngliga taskin beradi.

Xeminguey agar yozuvchi dunyoni «aniq va bir butunlikda» ko'rsa, uning xohlagan burchagini haqoniy tasvirlashi va unda butun dunyo o'z aksini topishiga ishonar edi. U ov, baliq ushlab, buqalar jangi, yomg'ir va yaqinlashib kelayotgan oqshom haqida yozganda katta dunyo obrazi paydo bo'ladi.

Bizning zamonda

Yettinchi bob

Artilleriya o'qlari Fossalta yonidagi okoplarning dabdalasini chiqarayotganda u yuztuban yotib va terga botib sajda qilardi: «Yo Iso, meni bu yerdan olib chiq, sendan o'tinaman, Iso. Meni

o'zing asra, yo Isoyi Masih, o'zing asragin meni. Shunday qilginki, meni o'ldirmasinlar va men sen buyurgandek yashayman. Men senga ishonaman, men hammaga tanho senga ishonmoq kerakligini uqtiraman. Qutqar, qutqar meni, Iso Masih». To'p o'qlari mudofaa chizig'ining orqarog'ida portlay boshladi. Biz okoplarini tuzata boshladik, tongda esa quyosh chiqdi, borliq qizigandan qizidi, kun sokin, shod va xotirjam bo'ldi. U ertasi oqshomda Mestraga qaytib borib, «Villa-Rossa»ning yuqori qavatlariga birga ko'tarilayotgan qizga Iso haqida bir og'iz ham so'z aytmadi. Va hech kimga hech qachon gapirmadi.

Yomg'irda qolgan mushuk

Otelda amerikaliklardan faqatgina ikki kishi bor edi. Ular o'z xonalariga ko'tarilayotganda zinapoyada uchruganlarning hech birini tanimas edilar. Ularning xonalari ikkinchi qavatda bo'lib, derazadan dengiz, shuningdek, jamoat bog'i va urush qurbonlari sharafiga bag'ishlangan haykal ko'rinardi. Bog'da baland palmalar va yashil skameykalar bor edi. Havo ochiq kunlari u yerda doimo biror-bir rassom molbert bilan o'tirardi. Rassomlar palmalar va mehmonxonalarining dengiz va bog'ga qaragan yorqin old oynalarini yoqtirar edilar. Italiyaliklar urush qurbonlariga bag'ishlangan haykalni ko'rish uchun uzoqlardan kelar edilar. U bronzadan yasalgan va yomg'irda yaltirardi. Yomg'ir yog'ardi. Yomg'ir tomchilari palma yaproqlaridan tomchilardi. Shag'al sepilgan yo'laklarda ko'lmaklar paydo bo'lgan. To'lqinlar yomg'ir ostida taram-taram bo'lib qumloq qirg'oqqa urilib parchalanar, ortga qaytib, yana shitob bilan kelib yomg'ir ostida uzun chiziq bo'lib parchalanardi. Haykal oldidagi maydonda birona ham avtomobil qolmagan. Ro'paradagi kafe eshigida turgan ofitsiant bo'sh maydonga qarab turar edi.

Amerikalik ayol deraza oldida turib bog'ni kuzatardi. Xonalari derazalarining shundoqqina ostida, yomg'ir suvlari tomchilab turgan yashil skameyka ostida bir mushuk yashirinib olgandi. U tomchilar tegmasligi uchun g'ujanak bo'lib olgan edi.

– Men pastga tushib miyovxonni olib kelaman, – dedi amerikalik ayol.

– Men boraqolay, – dedi karavotda yotgan eri.

– Yo'q, o'zim. Bechora miyovxon! Yomg'irdan stolning ostida yashirinibdi.

Eri karavotda yarim yotgan holda boshi ostiga ikkita yostiqni qo'yib olib o'qishini davom ettirdi.

– Ehtiyot bo'li, ivib ketmagin, – dedi u. Amerikalik ayol zinapoyadan pastga tushdi va vestibulydan o'tayotganda mehmonxonxa xo'jayini o'rnidan turib ehtirom bilan salomlashdi. Uning stoli vestibulyning oxiriga qo'yilgan edi. Otel xo'jayini baland bo'yli qariya edi.

– Il rioue, – dedi amerikalik ayol. Unga mehmonxonxa xo'jayini yoqardi.

– Si, Si, signora, brutto tempo. Bugun havo juda yomon.

U nim qorong'i xonaning oxiridagi kontorka oldida turardi. U amerikalik ayolga yoqardi. Ayolga uning barcha shikoyatlarini o'ta jiddiy qiyofada eshitishi yoqardi. Ayolga uning ulug'vor ko'rinishi yoqardi. Ayolga uning xizmat qilishga bo'lgan intilishi yoqardi. Ayolga uning o'zining mehmonxonxa xo'jayini mavqeyini saqlashi yoqardi. Ayolga uning salmoqli yuzi va katta qo'llari yoqardi.

Uning yoqishini o'ylab borar ekan, u eshikni ochdi va tashqariga mo'raladi. Yomg'ir yanada kuehlroq yog'ardi. Kafe tomonga bo'm-bo'sh maydonni kesib o'tib, rezina palto kiygan bir erkak kelardi. Mushuk qayerdadir yaqin o'rtada, o'ngroqda bo'lishi kerak. Balki araqi (karniz) ostidan o'tish imkoni bo'lar. U ostonada turganda kutilmaganda boshi ustida soyabon ochildi. Orqada har doim xonalarini yig'ishtiradigan oqsoch turardi.

– Uvib ketmasligingiz uchun, – dedi u kulib italyan tilida. Albatta, uni xo'jayin jo'natgan.

Boshi uzra yomg'irpo'sh ko'tarib turgan oqsoch bilan yo'lakhadan yurib xonasining oynasi ostiga bordi. Yomg'irda yuvilgan ochiq yashil rangli stol shu yerda edi, biroq mushuk yo'q edi.

Amerikalik ayol nogahon hafsalasi pir bo'lganini his qildi.

Oqsoch unga qaradi.

– Na perduta gualgue cosa, signora?

– Bu yerda mushuk bor edi, – dedi yosh amerikalik ayol.

- Mushuk?

- Si, il gatto.

- Mushuk? - Oqsoch kulib yubordi. - Yomg'irda qolgan mushuk?

- Ha, - dedi u, - shu yerda, stol ostida. Qolaversa, men uni o'zimga olmoqchi edim, miyovxonim bo'lishini shunday xohlardim-ki.

U ingliz tilida gapirganda oqsochning yuzi diqqat-e'tiborning zo'rliigidan taranglashardi.

- Yuring, sinyora, dedi u, - yaxshisi, qaytamiz. Ivib ketasiz.

- Ha, mayli, yuring, - dedi amerikalik ayol.

Ular shag'al sepilgan yo'lakchadan yurib ortga qaytdilar va uyga kirdilar. Oqsoch soyabonni yopish uchun kirish yo'lida to'xtadi. Amerikalik ayol vestibuldan o'tayotganda pardone kontorikasi ortidan unga bosh egib salom berdi. Uning ichida nimadir beixtiyor uzilib ketgandek bo'ldi. Pardonening oldida u o'zini juda kichkina va shu vaqtning o'zida nufuzli his qildi. Bir daqiqaga u o'zini haddan tashqari nufuzli sezdi. U zinapoyadan yuqoriga ko'tarildi. Xona eshigini ochdi. Jorj karavotda yotib o'qirdi.

- Xo'sh, mushukni olib keldingmi? - so'radi u kitobni qo'yarkan.

- Allaqachon ketib qolibdi.

- Qayoqqa yo'qolibdi ekan? - dedi u bir soniyaga kitobdan boshni ko'tarib.

Ayol karavotning chekkasiga o'tirdi.

- Uni meniki bo'lishini xohlardim, - dedi u. - Negaligini bilmadim-u, lekin bu bechora mushukcha meniki bo'lishini juda xohlardim. Bunday bechora mushukchaning yomg'irda qolib ketishi yaxshimas.

Jorj yana o'qishda davom etdi.

Ayol pardoz stoli yoniga borib, ko'zgu oldiga o'tirdi va qo'l ko'zguhasini olib o'ziga razm sola boshladi. U oldin o'z profil (yon tomon)ni bir tomondan sinchilidab qaradi, keyin boshqa tomondan. So'ng gardani va bo'yini ko'zdan kechirdi.

- Sen nima deb o'ylaysan, sochimni o'stirsammikin? - deb so'radi u yana o'z profiliga qarab.

Jorj boshini ko'tardi va uning o'g'il bolalarnikiga o'xshash sochlari kalta qir qilgan gardanini ko'rdi.

- Menga hozirgiday turishi yoqadi.

- Jonimga tegdi, - dedi u. - O'g'il bolaga o'xshash shunday jonga tegdiki.

Jorj gavda holatini o'zgartirdi. U ayoli gapira boshlagandan beri undan ko'zini uzmasdi.

- Sen bugun juda chiroyliyan, - dedi u.

Ayol ko'zguni stol ustiga qo'ydi, deraza oldiga borib bog'ni kuzata boshladi. Qorong'i tusha boshladi.

- Sochlarimni mahkam siqib bog'lashni va ular silliq bo'lishini va gardanimda katta tugundek bo'lishini va ularni ushlab ko'rish mumkin bo'lishini xohlaysan, - dedi u. - Mushugim bo'lishini, u tizzamda o'tirishi va silaganimda xurullashini xohlaysan.

- Mm, - dedi Jorj karavotdan.

- Va o'z dasturxonimda ovqatlanishni, o'zimning pichoq va sanchqilarim bo'lishini va yana shamlar yonib turishini xohlaysan. Yana bahor bo'lishini va ko'zgu oldida turib sochimni tarashni xohlaysan, mushugim bo'lishini xohlaysan, yangi ko'ylagim bo'lishini xohlaysan...

- Jim bo'l. Kitob o'qib o'tir, - dedi Jorj. U yana o'qishida davom etdi.

Amerikalik ayol derazaga qarab o'tirardi. Qorong'i tushib bo'lgan va palmalarda yomg'ir shitirlardi.

- Baribir mushugim bo'lishini xohlaysan, - dedi u. - Hoziroq mushugim bo'lishini xohlaysan. Agar uzun soch mumkin bo'lmasa, hech bo'lmaganda vaqtini ko'ngilli o'tkazish uchun mushuk mumkindir?

Jorj eshitmasdi. U kitob o'qiyotgandi. Ayol derazadan chiroqlari yoqilayotgan maydonga qarardi.

Kimdir eshikni taqillatdi.

- Avanti? - dedi Jorj. U ko'zlarini kitobdan ko'tardi.

Eshik oldida oqsoch turardi. U vazminligidan qo'llarida osilib turgan katta olachipor mushukni bag'riga mahkam bosib turardi.

- Kechirasiz, - dedi u. - Buni padrone sinyoraga berib yubordi.

Uslubiy ko'rsatmalar

Xemingueyning har qanday hikoyasini tahlil qilish – murakkab vazifa. Hatto juda nozik did bilan yondashilganda ham asarning yaxlitligini, emotsional ta'sirini buzib yuborish mumkin. Bu ma'noda Xemingueyga A.Qahhor yaqin turadi. Ularning asarlarida muallif ohang (intonatsiya) va tagma'no muhim.

Amaliy mashg'ulotning maqsadi imkon qadar zamonaviy hikoyachilik san'atini egallangan yozuvchining badiiy mahorat sirlarini ochishga intilishdan iborat. Hikoyalarda qahramonlarning kayfiyati va his-tuyg'ularidagi nozik o'zgarishlar ifodalanadi. Ular haqida to'g'ridan to'g'ri aytilmaydi, voqealar bayoni yo'q, yozuvchi ular haqida hikoya qilmaydi, u qahramon hayotining qaysidir bir lahzasini tasvirlaydi, go'yo muhim bo'lmagan detallarini eslatadi, ammo ularning barchasidan o'ziga vaqt obrazini barpo qiladi.

Matnda to'g'ridan to'g'ri ifodalanmagan, biroq detallar va rep-liklardan, ohangdan, bayon qilishning muomalasidan tushunarli bo'ladigan tagma'no muhim ahamiyatga ega. Xeminguey badiiy usulining bu o'ziga xos ko'rinishi «aysberg prinsipi» nomini olgan. Barcha narsalar haqida qisqa, aniq, lo'nda aytiladi, biroq tagma'noning tubida ko'p narsalar yashiringan: azob-uqubat, umidsizlik, ishonch, befarqlik.

«Uyda» hikoyasida o'quvchi oldindan artilleriya okoplarni o'qqa tutishi voqeasi haqida xabardor qilinadi. Hikoyaning prologida ushbu dahshatni boshidan kechirgan qahramonning nomi ushbu aytilmagan. Keyinroq, hikoyaning o'zida, kollej partasidan to'ppa-to'g'ri urushga ketgan va 1919-yilning yozida Shtatlarga qaytgan Krebs haqida hikoya qilinadi. U ko'plab janglarda ishtirok etgan bo'lsa-da, «urush haqida gapirishni xohlamasdi». Vatanida uni o'rab turgan odamlar go'yo boshqa tilda gaplashardilar, «ular yashab turgan dunyo u yashayotgan dunyoga o'xshamasdi». Uyga qaytgan Krebs o'zini o'z uyida his qilmasdi. Yangi dunyoga kirish uchun unda «na kuch va na jasorat yetishmasdi». Xeminguey o'ziga xos tarzda qayta takrorlash usulidan foydalanadi, u Krebs haqida: «U ayoli bo'lishini xohlardi, biroq unga erishish uchun

harakat qilmasdi. Hech qanday hiyla-nayrang va quvlik ishlatishni xohlamasdi. Ayollarning ko'nglini olish uchun vaqt sarflashni istamasdi. Aldashni xohlamasdi, chunki bunga arzimaydi deb hisoblardi. U o'zini bog'lashni xohlamasdi». Istaklar so'ndi. Krebs hech qanday gap-so'zni xohlamasdi. Biroq o'zi qatnashgan urush haqidagi kitobni qiziqish bilan o'qib chiqadi. «Ma'lum bo'lishicha, u yaxshi askar bo'lgan ekan. Bu butunlay boshqa gap».

Xemingueyning hikoyasi «yo'qotilgan avlod» mavzusidagi romanlarning paydo bo'lishiga zamin tayyorladi. Urush olovidan tirik chiqib qaytib kelganlar taqdiri haqida Remark, Oldington va Xemingueyning o'zi ham qator asarlar yozdilar. «Uyda» hikoyasi yozuvchining keyingi ijodiga o'ziga xos prolog vazifasini bajardi.

«Yomg'irda qolgan mushuk» hikoyasi yanada ixcham bo'lib, atigi uch sahifadan iborat. Uni amaliy mashg'ulotda o'qib chiqish maqsadga muvofiq, chunki talabalar ilk taassurotlarini shu yerning o'zida bayon qilishlari mumkin.

Hikoyada tashqi hodisalarning kamligi diqqatni tortadi. Ko'rinib turibdiki, gap ularda emas, balki qahramonlarning kayfiyatidagi harakat va o'zgarishlarda, nozik ruhiy tafovutlarni ifodalashda. Adabiyotda kundalik turmush hodisalari inson dramasi ochish uchun xizmat qilgan hollarni ko'plab uchratish mumkin. Misol uchun, dasturxon atrofida qahramonlarning taqdiri hal bo'ladi va ular hayotidagi muhim voqealar kechadi.

Bayonning siqilqligi, tavsifning lo'ndaligi oxirgi chegaraga yetkazilgan. Hikoyada ekspozitsiya, tugun, kulminatsiya va yechim mavjud. Asarning har bir tarkibiy qismi uchun atigi ikki-uch ibora ishlatilgan. «Otelda amerikaliklardan faqatgina ikki kishi bor edi. Ular o'z xonalariga ko'tarilayotganda zinapoyada uchraganlarning hech birini tanimas edilar». Hikoya mana shu ikki ibora bilan boshlanadi. Ular vatanidan yiroqda bo'lgan insonning yolg'izligini his qilgan, turmush o'rtog'i bilan ajralish arafasida bo'lgan, o'z uyining taftini sog'ingan ayol haqidagi hikoyaning ekspozitsiyasi bo'lib xizmat qiladi. Hikoyaning ikki asosiy qahramoni o'rtasidagi begonlashuv ortib boradi.

Tugun ham lo'nda va qisqa: «Amerikalik ayol deraza oldida turib bog'ni kuzatardi. Xonalari derazalarining shundoqqina os-

tida, yomg'ir suvlari tomchilab turgan yashil skameyka ostida bir mushuk yashirilib olgandi.

– Men pastga tushib miyovxonni olib kelaman, – dedi amerikalik ayol.

Mushukni samarasiz qidirishlardan keyin, vestibulda ketayotib va unga ta'zim qilgan mehmonxona xo'jayinini chetlab o'tib, ayol «ichida nimadir beixtiyor yumaloqlanib junjikib ketgandek bo'ldi». Mana shu qisqa ibora – hikoyaning kulminatsiyasi. Bundan keyingilari ilgari jilovlanib kelingan his-tuyg'ularning qo'qqisidan yuzaga chiqqan oqimdir. Ayol o'z orzulari haqida uni tinglamayotgan va tinglashni ham istamayotgan, uning gapini bor-yo'g'i ikki marta luqma tashlab, noaniq g'o'ldirab, jim bo'lib kitob o'qish haqidagi maslahat bilan bo'lgan odamga gapirdi. Jorjga berilgan oxirgi savol javobsiz qoladi: «Agar uzun soch mumkin bo'lmasa, hech bo'lmaganda vaqtini ko'ngilli o'tkazish uchun mushuk mumkindir?» – «Jorj eshitmasdi. U kitob o'qiyotgandi».

Hikoyaning yechimi – xonada «katta olachipor mushukni» bag'riga bosgan oqsochning paydo bo'lishi va uning «Buni padrone sinyoraga berib yubordi» degan so'zlari.

Ko'rinib turibdiki, hikoyaning barcha ajratilgan o'rinlari ekspozitsiya, tugun, kulminatsiya va yechim sifatida shartli ravishda ko'rsatilishi mumkin, chunki asarning na boshlanishi va na yakunida aniqlik yo'q. Hayotning hali nihoyasi bor va boshlanishi bo'lgan bir parchasi olingan, biroq unisi ham, bunisi ham hikoyadan tashqarida qolgan, ular haqida faqatgina taxmin qilish mumkin. Qahramonlarning avvalgi hayoti, tarjimayi holi berilmagan. Ularning amerikalik ekanligi, Italiyaning dengiz bo'yidagi shaharlarning biridagi mehmonxonada birmuncha muddatga to'xtaganliklari, ancha muddat oldin sayohatga chiqqanliklari va ayol mehmonxonalardan charchab, uyini sog'ingani ma'lum.

Hikoyada an'anaviy portret chizgilari yo'q. Ayolning tashqi ko'rinishi haqida bir necha gapdan («Sen bugun juda chiroyli-san»; boshini ko'tarib uning «o'g'il bolalarlikda o'xshash sochlari kalta qirqilgan gardanini ko'rdi») tasavvur qilish mumkin, xolos. Boshqa hech narsa deyilmagan. Hatto ismi ham berilmagan. U shunchaki amerikalik ayol.

Xeminguey aniqlovchini kam ishlatadi, kamdan kam hollarda sifatlardan voz kechadi. Hatto ayol o'zini ko'zguna solib o'tirganda ham uning qiyofasi haqida deyarli hech narsa demaydi. «Ayol pardoz stoli yoniga borib, ko'zgu oldiga o'tirdi va qo'l ko'zguchasini olib o'ziga razm sola boshladi. U oldin o'z profilini bir tomondan sinchiklab qaradi, keyin boshqa tomondan. So'ng gardani va bo'yini ko'zdan kechirdi». Ayolning profili, uning ko'zlari, bo'yni qanday edi? Bularni o'quvchining o'zi tasavvur qilishi kerak. Jorjning tashqi ko'rinishi haqida umuman hech narsa deyilmagan. Voqealar rivojida buning ahamiyati yo'qday tuyuladi. Muhimi Jorjning bo'layotgan voqealarga, ayolning so'zlari va istaklariga munosabati, ya'ni befarqlik. Biroq bu haqida ochiq aytilmaydi.

Xeminguey tushuntirishdan qochadi. Biroq takrorlash usuli o'z ishini qiladi. Jorjning kayfiyati va ayolga bo'lgan munosabati izohsiz ham tushunarli. Har safar Jorj haqida gap ketar ekan, turli variantlarda bir xil fikr qaytariladi: «Eri karavotda yotib, boshi ostiga ikkita yostiqni qo'yib olib o'qirdi». Keyin: «Jorj karavotda yotib kitob o'qir edi», «Jorj yana o'qishini davom ettirdi». Faqatgina ayolning «Jonimga tegdi» degan gapini eshitgandan keyingina Jorj holatini o'zgartirib, bir muddat unga tikilib turdi. Biroq bu uzoq davom etmadi va u yana «o'qishini davom ettirdi». Faqatgina oqsoch kirganida «u kitobdan boshini ko'tardi».

Jorj haqida aytilganlarning deyarli hammasi shu, bundan tashqari, yana beshta qisqa replika (luqma) bor bo'lib, ularga asosiy vazifa yuklangan: «Menga shu turishi yoqadi». Bu so'zlar bilan Jorj xotiniining sochini uzaytirib, turmagini o'zgartirib olsa, ma'qul bo'larmikin degan savolga javob beradi, ularda savolga javobdan ko'ra ko'proq nimadir bor. Soch turmagi haqidagi gap bor-yo'g'i masalaning qobig'i, xolos. Mohiyatan gap keyingi hayot haqida boradi. Jorj: «Menga shu turishi yoqadi», – deyishi hamonoq ayol: «O'g'il bolaga o'xshash shunday jonga tegdiki», – deydi. Va shundan keyin: «Sochlarimni mahkam siqib bog'lashni va ular sillik bo'lishini va gardanimda katta tugundek bo'lishini va ularni ushlab ko'rish mumkin bo'lishini xohlayman. Mushugim bo'lishini, u tizdamda o'tirishini va silaganimda xurullashini xohlayman. Va o'z dasturxonimda ovqatlanishni, o'z zimning pichoq va sanchqilarim

bo'lishini va yana shamlar yonib turishini xohlayman, yangi ko'ylagim bo'lishini xohlayman... Bu so'zlarda mehmonxonalaridan charchab, osuda va turg'un hayotni qo'msash, so'ngan muhabbat, yaqinlashib kelayotgan yolg'izlikni his qilayotgan ayolning kayfiyati seziladi.

Takrorlar asarda muhim ahamiyat kasb etadi, ularning vazifalari turli-tuman. Takror hikoyaning boshlanishidayoq uchraydi: «Ularning xonalari ikkinchi qavatda bo'lib, derazadan dengiz, shuningdek, jamoat bog'i va urush qurbonlari sharafiga bag'ishlangan haykal ko'rinardi». Shu gapning o'zidayoq qandaydir bir xillik seziladi, hozircha bu qahramonlar xarakteri, munosabatlariga ishora, xolos. Keyingi takror taassurotni yanada mustahkamlaydi: «To'liqlinlar yomg'ir ostida taram-taram bo'lib qumloq qirg'oqqa urilib parchalanar, ortga qaytib, yana shitob bilan kelib yomg'ir ostida uzun chiziq bo'lib parchalanar edi». Gapning oxiri uning boshlanishini so'zlarning o'rni o'zgartirildan holda takrorlaydi. Bunda ikki maqsad ko'zda tutiladi: birinchidan, gapdagi so'zlarning tartibi to'liqin shovullashini eslatadi; ikkinchidan, birinchi hodisalarning takrorlanishi taassurotlarni yanada chuqurlashtiradi. Ayolning kayfiyatini ko'rsatuvchi takror va takror qaytarilgan «xohlayman, xohlayman» iborasi yomg'irning yog'ib turishi bilan hamohang tarzda o'quvchiga ta'sir ko'rsatadi: «Sochlarimni mahkam siqib bog'lashni xohlayman... mushugim bo'lishini xohlayman... o'z dasturxonimda ovqatlanishni xohlayman... shamlar yonib turishini xohlayman».

Hikoya asosini ikki planli dialog tashkil qiladi. Qahramonlarni to'liqlinantirayotgan narsalari haqida to'g'ridan to'g'ri aytilmaydi. Matn osti poetikasi Xeminguey badiiy mahoratining asosiy belgilaridan hisoblanadi. Hamma narsa sharhlarsiz, tavsiflarsiz va kengaytirilgan ekspozitsiyasiz tushunarli, bunda kalit so'zlar alohida ahamiyat kasb etadi: ayolning nutqida bu «jonimga tegdi», Jorjning replikasida esa «menga hozirgiday turishi yoqadi». Shularning o'zi amerikalik ayol va Jorjning istaklari bir-biriga mos kelmayotganini tushunish uchun yetarli. Kengaytirilgan monologlar, qahramonlarning o'tmishiga ekskursiyalar, ularning ruhiy holatlarini chuqur tahlil qilishga o'rin qolmagan.

Hikoyada qahramonlarni guruhlashtirish muhim. Amerikalik ayol yonida ikki erkak – Jorj va mehmonxona xo'jayini ko'rsatiladi. Jorjning ayolga munosabati haqida hech narsa deyilmagan bo'lsa, padronening xonimga yoqishi haqida butun boshli jumla aytilgan. «U amerikalik ayolga yoqardi. Ayolga uning barcha shikoyatlarini o'ta jiddiy qiyofada eshitishi yoqardi. Ayolga uning ulug'vorligi yoqardi. Ayolga uning qanday qilib unga xizmat qilishi yoqardi. Ayolga uning o'zining mehmonxona xo'jayini mavqeyini saqlashi yoqardi. Ayolga uning salmoqli yuzi va katta qo'llari yoqardi». «Unga yoqardi» so'zlarining takrorlanishi ikki xil vazifani bajaradi. Nafaqat muallif mehmonxona xo'jayini amerikalik ayolga yoqishini ta'kidlaydi, shuningdek, ayol ham go'yoki o'zini o'zi bunga ishontirgandek. Muallif nutqi qahramonning ko'chirma gapi bilan uyg'unlashib ketadi va uning o'zligini, o'z mavqeyini tiklashga bo'lgan intilishini ifodalaydi. Xo'jayin uning ortidan yomg'irdan pana qilish uchun yomg'irpo'shni jo'natadi, o'z o'rnidan turib unga ta'zim qiladi, bunday damlarda ayol o'zini ham juda kichkina, ham e'tiborli his qiladi: «Bir daqiqaga u o'zini haddan tashqari nufuzli his qildi». Shundan keyin u o'zining profilini ko'zguda ko'rayotib «jonimga tegdi» deydi. Aynan o'zini nufuzli his qilgan daqiqga ayolga uni anchadan beri qiynab kelgan narsaga aniqlik kiritishga yordam berdi. U bir lahzagina padronening e'tibori va mehribonchiligi muhitida bo'ldi, hiroq shuning o'zi ayol histuyg'ularining qat'iyo qaror topishi uchun yetarli edi. Shubhasiz, hikoyaning finalida ayolga mushukni olib kelgan oqsochning aytgan gapi («Buni padrone sinyoraga berib yubordi»)da qahramonning keyingi taqdiriga ishora bor: bu e'tibor ayol qalbiday paydo bo'lgan norozilikni yanada kuchaytiradi. Ushbu iborani «endi ajralish muqarrar» deb talqin qilish ham mumkin.

Yomg'ir va yaqinlashib kelayotgan oqshom qorong'isi motivi hikoyaning boshidan oxirigacha davom etadi. Voqealar yomg'ir ostida yoki yomg'ir tovushlari jo'rligida sodir bo'ladi. Vaqtning o'tishi bir nechta qisqa, lo'nda iboralar bilan belgilangan. Hikoyaning boshida amerikalik ayol derazadan maydon, bog', palmalar va skameykalarini aniq-ravshan ko'radi. U mushukni ko'rib qoladi. Jorj bilan bo'lib o'tgan suhbatdan keyin u yana deraza oldiga

borib bog'ga qaraydi. «Qorong'i tusha boshladi». Keyin ayol «qorong'i tushib bo'lganini» ko'radi. Sog'inch va katta qiyinchilik bilan jilovlanib turgan umidsizlik muhiti kuchayadi. Yaqinlashib kelayotgan tun qahramonning kayfiyati bilan hamohang. Ushbu obrazlarda ayolning ruhiy kechinmalari bosqichma-bosqich ifodalangan.

«Yomg'irda qolgan mushuk» sarlavhasi poetikasida katta ma'no yetadi. Xonadon tafti va shinamligining ramzi bo'lgan mushuk yomg'irda qoladi. Ayolning mushukka va o'ziga rahmi keladi.

Xemingueyga hikoyaning boshlanishidayoq voqealar davrini ko'rsatib berish uchun bor-yo'g'i bitta shtrixning o'zi kifoya qilgan. «Italiyaliklar urush qurbonlariga bag'ishlangan haykalni ko'rish uchun uzoqlardan kelar edilar. U bronzadan yasalgan va yomg'irda yaltirardi».

Xemingueyning birinchi kitobiga kirgan boshqa hikoyalari kabi «Yomg'irda qolgan mushuk» ham urushni ko'rgan, uning asoratlarini his qilib turgan insonlarga bag'ishlangan.

Amaliy mashg'ulot rejası (1-variant)

1. Xemingueyning «Bizning davrda» kitobining g'oyasi va kompozitsiyasi.
2. «Uyda» va «Yomg'irda qolgan mushuk» hikoyalarning «Bizning davrda» to'plami tuzilishidagi o'rni.
3. «Uyda» hikoyasining «yo'qotilgan avlod» adabiyotining shakllanishidagi o'rni.
4. Ushbu hikoyada uy va uy obrazi mavzusining yoritilishi.
5. «Yomg'irda qolgan mushuk» hikoyasining tahlili.

Amaliy mashg'ulot rejası (2-variant)

1. Hikoyaning tuzilishi. Ekspozitsiyasi, tuguni, kulminatsiya va yechimi.
2. Qahramonlarni tasvirlash prinsiplari va Xeminguey psixologizmining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Qaytarishlarning o'rni.

4. «Aysberg prinsipi»ning tatbiq qilinishi.
5. Remarka va kalit iboralarning vazifasi.
6. Yomg'ir va qorong'ilik mavzusining g'oyaviy-kompozitsion vazifasi.
7. Umumiy xulosa: hikoyanavis Xeminguey badiiy mahoratining o'ziga xosligi.

Matnlar

Хемингуэй Э. В наше время // Собр. Соч. в 4-х т. - М., 1968. - Т.1.

Ilmiy-tanqidiy adabiyotlar

Грибанов В. Эрнест Хемингуэй: Герой и время. - М., 1980.
Кашпои И. Эрнест Хемингуэй. - М., 1966.
Лядский Ю.А. - Творчество Э. Хемингуэя. - Киев, 1973. - С.12 - 75.
Старцев А. Молодой Хемингуэй и «потерянное поколение» / Хемингуэй Э. Собр. Соч. в 4-х т. - М., 1968. - Т.1. - С.705 - 716.

Referat va ma'ruzalar uchun mavzular

1. «Bizning davrda» to'plamidagi asarlar qurilishi va mazmunidagi yaxlitlik.
2. Xeminguey asarlarida urushga qarshi mavzu.
3. Xemingueyning 20-yillardagi hikoyalari va «yo'qotilgan avlod» adabiyoti.
4. Xeminguey hikoyachining badiiy mahorati.

6-MAVZU. ALBER KAMYU (1913 – 1960)

«Kaligula» falsafiy «g'oyalari dramasi»da absurd tushunchasining tadqiqi

*Faylasuf bo'lishni istasang, romanlar
yozish kerak.*

A.Kamyu

*U (A.Kamyu)ning tor va sof, shafqatsiz
va hissiyotli, shiddatli gumanizmi davr-
ning qaqshatqich va majruh ta'siriga qarshi
natijasi dargumon bo'lgan jang olib bordi. Shunga qaramay, o'zining
sarkash, o'jar «yo'q»lari bilan davrning qalbida ma'naviy negizlar-
ni mustahkamladi.*

J.-P.Sartr

*A.Kamyu absurd tuyg'usini adabiyotga bosh qahramon sifatida
olib kirgan adibdir.*

U.Normatov

Alber Kamyu – buyuk fransuz yozuvchisi, mutafakkiri va faylasufi, Nobel mukofoti sovrindori. Jazoir litseyida, keyinroq Jazoir universitetida o'qib yurgan yillari unga ijodkor sifatida shakllanishida katta ta'sir ko'rsatgan Nitshe, Shopengauer, Kerkegorlarning falsafasi, Jid, Prust, Malro asarlari bilan yaqindan tanishdi. U 1935-yili ko'chma «Mehnat» teatrining tashkil etilishiga bosh-qosh bo'ldi. 30-yillar oxirlarida Kamyu «Ekip» teatr trup-pasi bilan butun Jazoirni keziib chiqadi. Bu davrda u sahnada rollar ijro etish bilan birga badiiy ijod bilan shug'ullanishni ham kanda qilmadi. «Astar va yuz» (1937) esselar to'plamining muallifi bo'lgan Kamyu 1938-yilda «Kaligula» falsafiy dramasiini yozdi (birinchi variant). Shundan so'ng unga katta shuhrat keltirgan «Begona» (1942) qissasi, «Sizif haqida asotir» (1942) esselar to'plami, «Vabo» romani, «Isyonkor odam» (1951) falsafiy traktati, «Qulash» (1956) qissalari yozildi. Esselari uchun haqli ravishda «Aqlar hukmdori» deyishgan.

1945-yili yozuvchi «Kaligula» dramasiini qayta ishladi va u Parijda sahnalashtirildi (bosh rolni mashhur aktyor Jerar Filip ijro etgan). Ilk tomoshabinlar dramani fashizmga qarshi qaratilgan asar, Kaligulani esa o'ziga xos «antik davr Gitleri» sifatida qabul qildilar. Ikkinchi jahon urushidan keyinroq qo'yilganligi sababli bunday baho qaysidar ma'noda o'zini oqlashi mumkindir, biroq «Kaligula» tarixiy emas, balki falsafiy drama. Falsafiy janrlarda asosiy o'rin personajlarga emas, asarning haqiqiy qahramonlariga aylangan falsafiy g'oyalarga beriladi. Bunday yo'nalish o'ziga xos badiiy vositalarni talab qiladi. Shu sababli ham «Kaligula» dramasiini talabalar tahlil qilishi maqsadga muvofiq.

Kamyuning falsafiy qarashlari tadrijiy tarixiy sharoit bilan bog'liqdir. Uning o'zi asarlari ikki turkumga bo'linishi haqida gapiradi. Dastlabki absurd mavzusiga «Sizif haqida asotir» essesi, «Begona» qissasi va «Kaligula» pyesasi kiradi. Bu turkumga kirgan asarlarida absurd tushunchasi ekzistensializmning asosiy tamoyili ekanligi tadqiq etiladi. Inson Sizif kabi bema'ni hayot kechirishga mahkum etilgan. Shu sababli u vaqti-vaqti bilan «Isyon» ko'taradi, stixiyali ravishda najot izlaydi. Hayot absurdga bo'yin eglish uchun u bilan kelishmay yashashni taqozo etadi.

Rim imperatorining nomi Kamyuning kundaliklarida ilk bora 1937-yilning yanvaridan uchray boshladi: «Kaligula yoxud o'lmining ma'nosi. 4 akt». «Bizning davrimiz qadriyatlariga ishonganligi va bizi o'rab turgan dunyo, hayotimiz absurd bo'lishdan xalos bo'lsa, go'zal bo'lishiga ishonganligi uchun halok bo'lmoqda». Kaligulan-ing bu so'nggi so'zlarida muallifning falsafasi o'z aksini topadi.

Pyesa dastlab «Kaligula yoki O'yinchi» deb nomlangan bo'lib, unda adib rus yozuvchisi F.M.Dostoyevskiyning ijodiy ta'sirida bo'lganligi o'z aksini topgan.

Kamyugacha Kaligula obraziga fransuz adabiyotida R.Rollan murojaat qilgan bo'lib, u o'zining «Halokat» trilogiyasiga «Kaligula» (1893) pyesasiini kiritgan edi. Kamyuning kundaliklarida ushbu asar bilan tanish ekanligiga hech bir ishora bo'lmasa-da, har ikki asar bosh personaj amal qilgan bir umumiy g'oya – hayotni ma'nomazmundan mahrum qiluvchi o'lmining qudratiga ishonch g'oyasi bilan mohang. Kamyudan bevosita oldin Kaligula tarixiga murojaat

qilganlar Grene va Monterlan edilar. Yozuvchi talabalik yillari Grenening ma'ruzalarini katta qiziqish bilan tinglagan edi. Ustozi Svetoniyning «O'n likli Sezar hayoti» asarini «romantiklar va D.Annunzio» nuqtayi nazaridan sharhlab, Kaligulari aqldan ozgan bemor deb emas, balli «yovvoyi Nitshe» deb talqin qilgan. Grene Kaligularning «isyon»i haqida o'zining «Pasxa orollari» es-sesida ham yozadi. Monterlan «Istak manbaysi» ocherklarida «o'zida farishtalik va vahshiylikni jamlagan jizzaki qirolining g'ayriodatiyligiga» tasannolar o'qigan.

Kristian Golendoning guvohlik berishicha, 1937-yili Kamyu Svetoniyning asarini o'qib lol qolgan. Buning sababi ham ma'lum: Kaligula avvalo ziddiyatli shaxs bo'lgani uchun ham uning diqqatini tortgan, Svetoniy bir qator faktlar bilan bu ziddiyatlarni yorqin ochib bergan. Turli materiallar aqldan ozish yuzaki bo'lgan va imperatorning xatti-harakatlarini bu bilan tushuntirib bo'lmaydi degan fikrga olib keladi; despotizm, ehtimol, sabab emas, oqibatdir. Bundan tashqari, Kamyu pyesasiga qandaydir umumiy ma'no berishga harakat qilgan. U ongli ravishda «anaxronizmlardan» qochib, sahnaga zamonaviy hayotga mos keluvchi fojeani olib chiqqan. Tragediya markazida imperatorning metafizik⁴ isyoni bo'lib, Kamyu Svetoniydan bosh qahramonlarning hayotiga oid voqealar negizini olgan (Kaligularning yoshi, ba'zi bir ismlar, shuningdek, uning hayoti bilan bog'liq hodisalarga ramziy ma'no bergan). Asar sof metafizik pyesa bo'lib, unda shaxs va xarakterlar emas, balki dunyoqarashlar, g'oyalar, qonun-qoidalar konfliktiga urg'u berilgan. Turli «haqiqat»lar, ruhiy bezovtalik va mantiqiy labirintdagi adashishlarni to'qnashtirar ekan, adib qaysidir ma'noda tajriba o'tkazadi: u muayyan xislatlarni muayyan vaziyatga joylash-tiradi, ya'ni uning uchun muhimi – natija.

Asosiy sabablar tushirib qoldirilganligi sabab pyesada ikkinchi darajali qahramonlarning o'timishi haqida ma'lumotlar yo'q, shuning uchun unda mahdud (o'zgalar uchun yopiq) makon paydo bo'lgandek taassurot tug'iladi.

⁴ Metafizika – borliqning avvali o'zgarmas, azaliy va abadiy deb qarovchi, uning hodisalarini esa bir-biridan uzilgan va turg'un holatda tekshiruvchi falsafiy ta'limot, fan.

Muallif romantik-ekspressiv (ta'sirchan) uslubda aforizm, sirlilik, inversiya (gapda so'zlarning o'rnini almashtirish), falsafiy-mistik metaforalardan foydalanib «g'oyalar dramasi»ni yaratadi. «Kaligula»ning makon maydoni Dostoyevskiy asarlaridagiga yaqin turadi. Inson go'yo bir necha olamlar chegarasida turadi: uning joyi tik jarlikka o'xshab ko'rinuvchi nuqtada bo'lgani sabab vaziyat o'ta keskinlashadi. Tabiatiga ko'ra didaktik asar bo'lgan «Kaligula» absurd asar emas, absurd haqidagi asar: birinchisi javob bermay faqat savollar beradi, bu yerda esa muallifning tutgan yo'li aniq, shuning o'zi hayotga muhabbat, insonparvarlikning belgisidir. Asosiy diqqat-e'tibor inson ruhiyatini, fikrlari va zamonaviy voqealikka qaratilgan ushbu asar hikoyat janriga yaqin turadi.

Kamyuning «Kaligula» dramasi motivlar dramasi deb atash mumkin. Ular asarning badiiy mazmunini tashkil qiladi. Ulardan birini tahlilga tortish Kamyu dramasi o'ziga xosligini ko'rish imkonini beradi.

Shu o'rinda motiv atamasi mazmuniga to'xtalish lozim bo'ladi. Motiv (lotincha moveo – harakatlantiraman) musiqashunoslikdan o'zlashtirilgan atama bo'lib, musiqadagi asarning eng kichik shakli birligi sanaladi. Musiqiy asar uning aynan takrorlanishi asosida rivojlanadi.⁵ Adabiyotshunoslikda ushbu atama turli ma'nolarda qo'llanadi, xususan, motiv, sujet sxemasi (masalan, o'gay ona va solih qiz) yoki biron-bir buyum (masalan, ko'zga, tumor), holat (masalan, tush ko'rish), obraz (masalan, sodiq do'st) kabi qator ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, motivlar tabiatan muayyan turg'unlikka ega bo'lib, ular yozuvchilar tomonidan yarimtayyor holda olinadi. Ya'ni o'zak saqlab qolinganda yozuvchining ijodiy niyatidan kelib chiqib turli variantlarda talqin etiladi.

«Kaligula»dagi motivlar o'zaro bog'liq bo'lib, aniq maqsadga yo'naltirilgan falsafiy va badiiy tizimga ega. Dramadagi motivlar tizimida ikki darajani kuzatish mumkin. Birinchisi, predmet motivlari bo'lib, ularda «oy motivi», «ko'zgu motivi», «qon motivi»

⁵ Адабиётшunosлик дугати / Д.Куронов тахрири остида. – Тошкент: Академнashr, 2010. – Б.180.

kabilar asosiy hisoblanadi. Ikkinchi, o'liy darajani falsafiy motivlar tashkil qiladi. Bu yerda «absurd motivi», «siyon motivi» markaziy hisoblanadi.

«Kaligula» dramasiidagi motivlar tahliliga misol qilib «oy motivi»ni ko'rib chiqamiz. U «birlamchi – oqibat – xulosa» falsafiy zanjirining birinchi bo'g'iniga taalluqli. Undagi ramziy ma'no Oynning tabiiy xususiyatlaridan olingan: u motamsaro zaminimizni kechalari yoritib toliqqan, shu sabab Oy tabiat ruhining ramzi sifatida berilgan.

Kaligula o'zining qayta tug'ilishini yong'ir ostida boshdan kechirdi, turlari saroy xonalarida daydib yurdi – Oy uning azob-uqubatlari va chuqur xayolga cho'mganiga guvoh bo'ldi. Sovuq va rahmsiz Oy haqiqat misoli olamning to'xtovsiz harakati, materiyaning mangu aylanishi haqida unisiz xabar berib turadi va Kaligula uning xira tubsizligiga ko'z tikib ilohlarning bu nektarini sipqoradi.³ U Oyni odamlashtirib, uning bilan bir bo'lib ketmoqni istaydi. «Tunlar to'lin oy nur sochganda u oyni to'xtovsiz o'z quchoq'iga chorladi», – deb yozadi Svetoniy. Kaligula unga o'z qonunlari bo'yicha yashaganligi uchun havas qiladi. U Oy bilan yaqinligini his qiladi: axir, u ham Kaligula va o'lim kabi rango-rang va ulug'vor edi.

Biroq Kaligula har holda idealist va nasihatgo'y edi: Oyni odamlashtirish bilan birga unga metafizik mazmun bag'ishlaydi. Oy uning orzusi ramzi va shu bilan birga eng asosiy istak-xohishlari chegarasi ham. XIX asr oxiri – XX asrning birinchi yarmidagi jahon adabiy jarayonida bu vazifani devor obrazi bajarar edi (L.Andreyev, J.P.Sartre va b.). A.Kamyu uchun Oy insonning muhim hayotiy ehtiyojlari chegarasini kesib o'tuvchi devor metaforasi edi.

Devor vayron bo'lish ehtiyojini taqozo qiladi, Oy esa unga erishishni. Isbetsiz ham qabul qilinaveradigan bu qoidani bajarish imkoniyati yo'qligi chuqur tragizm holatini keltirib chiqaradi: axir, yoningda yotgan Oyni ko'rish, xuddi erishib bo'lmaydigan boqiylik yoki baxtni ko'rishdek bir gap.

³ Гай Светоний Транкилл. Жизнь двенадцати цезарей. – М., 1990. – С.115.

Kaligula qatl etadi va ayblaydi, biroq hech narsa o'zgar olmaydi. Shunda u Oyga erisha olmasligini anglaydi: miyaga o'rnatilib qolgan xomxayol g'oya so'nggi umid bilan so'nadi. Chiroyli metaforalar, afsuski, tutaqib ketib aytilgan xayoliy gaplar edi. Indamas va befarq tomoshabin bo'lgan Oy cho'l-u biyobonda adashib qolgan odam fojeasining ramzidir. Sarobdan qochish sarobga olib boradi: «Men boshqa yo'ldan borganim uchun ham ko'zlagan maqsadimga erisha olmadim... Qotillik bilan vaziyatdan chiqib bo'lmaydi». Hech narsa o'z g'alabasini nishonladi, Oy esa befarqlik bilan tug'ilish, azob-uqubatlilar va ketishlarga nur sochaverdi.

Dramadagi motivlar kompleksini shu tarzda birin-ketin tahlil qilib, ushbu kompleks dinamik, «ochiq» tizim ekaniga amin bo'lamiz.

Motivlar kompleksi ramzlar, ko'pma'noli ismlardan iborat bo'lib, ularni idrok qilish xarakteri va yo'nalishi ruhiy, axloqiy, estetik, falsafiy motivlar qay darajada o'rganganligiga qarab assotsiativ aloqada bo'ladi. Dramaning kompozitsiyasi harakatning rivojlanishi hisobiga emas, balki motivlarning rivojlanishi natijasida harakatga keladi.

Kaligula

1-parda

3-sahna ko'rinishi

(Sahna bir necha daqiqaga bo'sh qoladi. Chap tomondan Kaligula kishi bilmas paydo bo'ladi. Uning ko'rinishi telbanamo, ust-boshi bulg'angan, sochlari ho'l, oyoqlari loy. Qo'llarini mudom og'ziga olib boradi. Ko'zguning oldiga boradi va unda o'z aksini ko'rib to'xtaydi. Chapdan Gelikon kiradi. Uning ko'zi Kaligulaga tushib, sahnaning chetida turib uni indamay kuzatadi. Kaligula o'giriladi va uni ko'radi). (Pauza).

4-sahna ko'rinishi

Gelikon (sahnaning bir chetidan ikkinchi chetiga). Salomlar senga, Kay.

Kaligula (o'zini erkin tutib). Salom senga, Gelikon.

(Sukunat.)

Gelikon. Ko'rinishingdan charchanganga o'xshaysan.

Kaligula. Ha, men uzoq daydidim.

Gelikon. Darvoqe, yo'qliging bilindi.

(Sukunat.)

Kaligula. Topish qiyin bo'ldi.

Gelikon. Aynan nimani?

Kaligula. Xohlagan narsamni.

Gelikon. Nimani xohlaganding?

Kaligula (o'zini hamon erkin tutib). Oyni.

Gelikon. Nima?

Kaligula. Ha, men oyni xohlagan edim.

Gelikon. A! (Sukunat. Gelikon yaqinroq keladi.) Nimaga?

Kaligula. Ha!.. U menda yo'q narsa.

Gelikon. Ha, albatta. Endi hamma narsa joyiga tushdimi?

Kaligula. Yo'q, men uni ololmadim.

Gelikon. Taassuf.

Kaligula. Ha, shuning uchun ham juda charchadim (Sukunat). Gelikon!

Gelikon. Ha, Kay.

Kaligula. Meni aqldan ozgan deb o'ylaysanmi?

Gelikon. Men hech qachon o'ylamasligimni juda yaxshi bilasan-ku. Men buning uchun juda ham aqlliman.

Kaligula. Ha, albatta! Lekin men aqldan ozmaganman, aksincha, aqlim hech qachon bunchalik teran bo'lmagan. Shunchaki menga imkonli yo'q narsa kerakligini his qildim (Sukunat). Odatiy narsalar meni qizqirtmaydi.

Gelikon. Bu ancha keng tarqalgan fikr.

Kaligula. To'g'ri. Biroq men buni shu paytgacha bilmas edim. Endi bilaman (O'zini hamon erkin tutgancha). Dunyoning bunday yaratilganiga toqat qilib bo'lmaydi. Menga esa yoki oy, yoki baxt, yo boqiylik kerak - bir so'z bilan aytganda, mayliga jinnilikka o'xshasa ham, bu dunyoda yo'q narsa kerak.

Gelikon. Xuddi shunday mulohaza mavjud. Biroq uni oxirigacha yetkazmagan ma'ul.

Kaligula (O'rnidan turib, biroq hamon bemalol). Sening bunga

aqling yetmas ekan. Aynan hech kimsa uni oxiriga yetkazmaganligi uchun ham hech qanday natija bo'lmagan. Balki bor-yo'g'i izchillik yetishmaganidir (U Gelikonga saraydi). Nima haqida o'ylayotganingni bilaman. Qandaydir bir ayolning o'limi deb shuncha to'polon! Yo'q, bunday emas. Bir necha kun oldin men sevgan ayol o'lganligi esimda. Muhabbat o'zi nima? Arzimagan gap! Bu o'lim hech narsa emas, ont ichaman; u faqat menga oyni kerakli qilgan haqiqatning belgisi, xolos. Mayliga, bu bir oz ahmoqona tuyulsa ham, oddiy va aniq haqiqat, biroq uni kashf qilish mushkul, unga chidash qiyin.

Gelikon. Bu qanday haqiqat ekan, Kay?

Kaligula (Parishon, befarqlik bilan). Insonlar o'ladilar va ular baxtsizlar.

Gelikon (Pauzadan keyin). Qo'y endi, Kay. Bu haqiqatga barcha ko'nikib ketgan. Atrofignga qara. Bu haqiqat hech kimga tushlik qilishga xalaqit bermayapti.

Kaligula (Da'atan tutaqib ketadi). Unda mening atrofim yolg'on ekan-da, men esa barcha haqiqatda yashashini xohlayman! Ilo men, Gelikon, ularga nima yetmasligini bilaman. Ular bilimlardan mahrum, ularning nima haqida gapirayotganligini bilguvchi ustozlari yo'q.

Gelikon. Hozir senga aytmoqchi bo'lgan gapimga xafa bo'lma, Kay. Menimcha, oldin dam olsang yaxshiroq bo'larmidi.

Kaligula (Yuvosh tortib o'tiradi). Buning ilojisi yo'q, Gelikon, va endi hech qachon bo'lmaydi.

Gelikon. Ne sababdan, axir?

Kaligula. Agar uxlab qolsam, oyni menga kim olib beradi?

Gelikon (Pauzadan keyin). Bu gaping to'g'ri.

(Kaligula qiyinchilik bilan o'rnidan turadi).

Kaligula. Gapimni eshit, Gelikon. Oyoq tovushlari va ovoz shov-qinini eshitayapman. Sukut saqla va hozirgina meni ko'rganingni yoddan chiqar.

Gelikon. Tushundim.

(Kaligula eshik tomon yo'l oladi. O'giriladi.)

Kaligula. Ha, iltimos sendan, minba'd menga yordam ber.

Gelikon. Men bunday qilmaslikning sabablarini ko'rmayapman,

Kay. Meni ko'p narsa qiziqirtirsa-da, ko'p gaplardan xabardorman. Xo'sh, mening qanday yordamimga muhtojсан?

Kaligula. Ilojsiz narsaga.

Gelikon. Men buni iloji boricha yaxshiroq qilaman.

(Kaligula ketadi.)

9-sahna ko'rinishi

Sezoniya. Seni tanimayapman. Sen hazil qilayapsan-a, shunday emasmi?

Kaligula. Unchalik emas, Sezoniya. Bu – pedagogika.

Ssipion. Bo'lishi mumkin emas, Kay!

Kaligula. Aynan shunday!

Ssipion. Seni tushunmayapman.

Kaligula. Xuddi shunday! Gap ilojisizlik haqida yoki, aniqrog'i, bajarishning imkoni bo'lmagan narsani amalga oshirish haqida ketmoqda.

Ssipion. Biroq bunday o'yinning chegarasi yo'q. Bu – tentakning ovunchog'i.

Kaligula. Yo'q, Ssipion, bu – imperatorning himmati (U o'zini behol ortga tashladi). Men, nihoyat, hozir hokimiyatning foydasini angladim. U iloji yo'q narsaning ilojini topadi. Hozirdanoq va kelajakda cheksiz ozodlik.

Sezoniya (Ma'yus). Bilmadim, Kay, bunga xursand bo'lish kerakmi?

Kaligula. Men ham bilmayman. Lekin shu bilan yashash kerak deb o'ylayman.

(Xereya kirib keladi.)

10-sahna ko'rinishi

Xereya. Qaytib kelganingni eshitdim. Senga salomatlik tilayman.

Kaligula. Mening salomatligim senga tashakkur bildiradi (Pauza. To'satdan). Daf bo'l, Xereya. Seni ko'rishni xohlamayman.

Xereya. Kay, meni hayron qoldirayapsan.

Kaligula. Hayron bo'lma. Men bema'ni yozg'uvchilarni yomon ko'raman va ularning uydirmalariga toqatim yo'q. Ular o'zlarini eshitmaslik uchun gapiradilar. Agar tinglay olganlaridami,

o'zlarining naqadar arzimasa, haqir ekanliklarini tushunishar va boshqa gapira olmasdilar. Hammang daf bo'linglar, kazzob guvohlarni ko'rarga ko'zim yo'q.

Xereya. Agar biz yolg'on gapirsak ham, bu ko'pincha bexabarlikdan. Men o'zimni aybdor deb tan olmayman.

Kaligula. Yolg'on hech qachon aybsiz bo'lmaydi. Va sizlarning aybingiz shundaki, sizlar tirik jonzotlarga ham, jonsiz narsalarga ham ahamiyat berasiz. Mana shunga sizlarni kechira olmayman.

Xereya. Biroq agarda yashashni istasak, bu dunyoni oqlashimiz kerak.

Kaligula. Uni oqlama. Ish hal bo'lgan. Bu dunyo ma'nidan mahrum va buni anglagan hurriyatga erishadi (U o'rnidan turadi). Men sizlardan hur bo'lmaganliklaring uchun nafratlanaman. Butun Rim imperiyasida faqat men ozodman. Nihoyat sizlarni hurlikka o'rgatuvchi imperator paydo bo'lganidan quvoninglar. Yo'qol, Xereya, sen ham Ssipion, do'stlik mening kulgimni keltiradi. Boringlar va nihoyat Rimga ozodlik qaytarilganligini va u bilan birga buyuk sinovlar boshlanayotganligini xabar qilinglar.

(Ular ketadilar. Kaligula ortga o'g'irildi.)

3-parda

3-sahna ko'rinishi

Kaligula. Gelikon!

Gelikon. Nimsa?

Kaligula. Ishlaring qalay ketmoqda?

Gelikon. Qaysi ishlar?

Kaligula. Qaysi deysanmi... Oy-chil!

Gelikon. Siljimoqda. Ammo sabr-toqat kerak. Aytmoqchi, sen bilan gaplashib olmoqchi edim.

Kaligula. Sabr-toqatim yetadi-ku, biroq vaqtim ziq. Shoshilish kerak, Gelikon.

Gelikon. Aytдим-ku, barchasi aytganingdan ziyoda bo'ladi. Ammo oldin senga jiddiy narsa haqida xabar yetkazmoqchiman.

Kaligula (Go'yo eshitmagandek). E'tibor ber, u menda bo'lgan edi.

Gelikon. Kim?

Kaligula. Oy.

Gelikon. Ha, albatta. Biroq sening hayotingga suiqasd uyush-tirilayotganidan xabaring bormi?

Kaligula. U deyarli meniki bo'lgan edi. To'g'ri, faqatgina ikki yoki uch marta, xolos. Lekin baribir meniki bo'lgan edi.

Gelikon. Men anchadan buyon sen bilan gaplashmoqchi bo'lib turibman.

Kaligula. Bu o'tgan yilning yozida bo'lgan edi. Men unga termulib, bog'dagi ustunlar yonida silab-siypaganimdan keyin, u oxir-oqibat tushundi.

Gelikon. Bu o'yinni bas qilaylik, Kay. Meni eshitishni xohlamasang ham, senga aytish mening burchim. Agar eshitmasang, o'zingga qiyyin.

Kaligula (Hali-hamon o'z tirnoqlari bilan band bo'lib) Bu lok bir pulga qimmat ekan. Ha mayli, kel, yaxshisi oy haqida gaplashaylik. Bu avgust oyining ajoyib oqshomida bo'lgan edi.

(Gelikon taassuf bilan o'g'irildi va ovozi o'chib, tek qotib qoldi.)

Uning bir necha ko'rinishi bor edi. Men allaqachon yotgan edim. Avval u ufqdan qondek qizarib ko'tarildi. Keyin borgan sari tezroq ko'tarila boshladi. Qanchalik yuqori ko'tarilsa, shuncha ravshanroq edi. Nihoyat u ushbu zimiston o'rtasida yulduzlar shiviri eshitilayotgan sut rangli suvi bor ko'lga o'xshab qoldi. Shunda nafis, mo'jaz va yap-yalang'och bo'lgan Oynning harorati ko'tarilib ketdi. U ostonadan o'tdi, ishonch bilan to'shagim yoniga kelib, uning ustida sirpandi va meni o'zining tabassumi va yog'dusi bilan munavvar qildi. Bu lok haqiqatan ham bir pulga qimmat ekan. Lekin, bilasanmi, Gelikon, maqtanchoqlik bo'lmasin-u, u meniki bo'lgan.

Gelikon. Meni eshitishni va senga qanday xavf-xatar tahdid solayotganini bilishni istaysanmi?

Kaligula (To'xtaydi va unga sinchkovlik bilan qaraydi). Gelikon, men Oyni va faqat Oyni xohlayman. Men oldindan meni o'ldirishlarini bilaman. Men hali meni yashashga majbur qilishi mumkin bo'lgan barcha narsalarni tugatganim yo'q. Mana shun-

ing uchun men Oyni xohlayapman. Va sen uni olib kelmaguningcha bu yerda qorangni ko'rsatmaysan.

Gelikon. Unday bo'lsa, men o'z burchimni bajarib, senga aytishim kerak bo'lgan gapni aytaman. Senga qarshi suiqasd uyush-tirilgan. Unga Xereya rahnamolik qilmoqda. Men senga qo'lga tushirgan taxtachani qoldiraman, u senga muhim ma'lumot berishi mumkin. Uni shu yerga qo'yaman (Gelikon taxtachani oromkurslardan biriga qo'yib, eshik tomonga yo'naladi).

Kaligula. Qayoqqa ketayapsan, Gelikon?

Gelikon (Ostonadan). Sen uchun oyni qidirgani.

4-parda

4-sahna ko'rinishi

(U o'g'irildi. Bejo boqib ko'zgu oldiga keldi.)

Kaligula. Kaligula! Sen ham, sen ham, sen aybdorsan. Sal ko'proq, sal ozroq bo'lsa ham. Ammo gunohkor bo'lmagan hech kimsa qolmagan bu nohaq dunyoda kim ham meni qoralashga jur'at etardi! (Ilojizlikdan ko'zguning oldiga tashlanadi.) Ko'rdingmi, Gelikon kelmadi. Menda oy bo'lmaydi. Haqligingni bila turib so'nggi chegaragacha borish qanchalik og'ir. Axir, men so'nggi manzildan qo'rqqaman. Qural-yarog' jarangi! Ma'sumlik o'z tantanasini tayyorlamoqda. Ularning o'rnuida bo'lishni xohlamasdim! Men qo'rqqayapman. O'zgalardan qo'rqqoqligi uchun jirkangandan keyin o'z qalbingda ham shunday tuyg'uni his qilish qanchalik yoqimsiz Hechqisi yo'q. Vahima ham mangu emas. Hozir men qalbimni tinchlantiruvchi bu ulkan jarlikka tashlanaman (U birmuncha ortga chekinadi, yana ko'zgu oldiga keladi. U ko'rinishidan ancha tinchlangan. Yana gapirishni boshlaydi, lekin endi sekinroq va diqqat-e'tiborni to'plagan holda). Hamma narsa juda murakkabday tuyuladi. Shunga qaramay, hammasi juda jo'n. Agar Oy menda bo'lganda edi, agar menga muhabbat yetganida edi, barchasi o'zgarib ketar edi. Biroq bu chanqoqni qayerda qondirish mumkin? Qaysi yurakdan, qaysi ma'buddan ko'ling qa'rini topaman? (Tiz cho'kib yig'laydi.) Bu dunyoda ham, o'zga dunyoda ham mening chanqog'imni qondira oluvchi narsa yo'q. Biroq

men ham, sen ham bilamiz (Ho'ngrab qo'llarini ko'zguna tomon uzatadi), agar imkoni yo'q narsa bo'lganida edi, barchasi hal bo'lar edi. Ilojsizlik! Men uni dunyo sarhadlaridan, vujudimdan qidirdim. Men qo'llarimni cho'zgan edim (Qichqiradi), men qo'llarimni cho'zayapman va doimo sen ko'z o'ngimda namoyon bo'lasan va seni ko'rarga ko'zim yo'q. Men noto'g'ri yo'lni tanladim va hech narsaga erishmadim. Mening erkim oqsoch emas. Gelikon! Gelikon! Hech narsa! Yana javob yo'q! Oh, qanchalik og'ir tun! Gelikon kelmaydi: biz mangu gunohkor bo'lamiz. Bu tun insonning dard-alami kabi og'ir.

(Qurolning jaranglashi, parda ortida shitirilgan ovoz eshitiladi). Ehtiyot bo'l, Kay! Ehtiyot bo'!

(Ko'rinmas qo'l Gelikonni bo'g'izlaydi. Kaligula o'rnidan tura-di, skarneykani olib, og'ir hanstrab ko'zguning yoniga keladi. U diqqat bilan o'zini ko'zdan kechiradi, oldga sakrab o'z aks hamla-ni takrorlaganini ko'rib bor kuchi bilan skarneykani ko'zguna qich-qirib uloqtiradi:)

Kaligula. Tarixga, Kaligula, tarixga!

(Ko'zgu chilparchin bo'ladi, shu onda barcha eshiklardan qurollangan fitnachilar kiradilar. Kaligula ularni telbalarcha qahqaha bilan qarshi oladi. Qari patrisiy uning orqasidan uradi. Xereya – yuziga. Kaligulaning kulgisi hiqichoqqa aylanadi. Ham-ma do'pposlay boshlaydi. Kaligula o'lim oldi hiqichog'i aralash kulib va xirillab qichqiradi:)

Men hal tirikman!

Parda

(S.A.Xo'jayev tarjimasi)

Sizif haqida asotir

Absurd devorlar

Men dunyo absurd (bema'ni, tuturiqsiz) ekanligini aytgan edim, biroq bu haddan tashqari shoshilinch aytilgan gap. O'z-o'zicha dunyo bema'ni narsa, u haqida aytish mumkin bo'lgan bor-yo'q

gap shu. Irratsionallik (qonun-qoidalardan xolilik, mantiqiy bilib bo'lmaydigan) va inson ruhiyatining eng tubida aks sado beruv-chi haya'jonli aniqlik istagining to'qnashuvi bema'nilikdir. Absurd birday ham insonga, ham dunyoga bog'liq. Hozircha u o'rtamizdagi yagona aloqa. Absurd ularni bir-biriga shunday mahkamlaydiki, bunday bog'lash faqatgina tirik jonni boshqasiga nafrat bog'lashi mumkin. Yashash uchun chekinga tushgan u cheksiz olamda men farqay oladigan bori mana shu. Bunga batafsilroq to'xtalamiz. Agar mening hayot bilan munosabatlarim absurd tomonidan boshqarilishi chin bo'lsa, agar men dunyo spektakliga qaraganim-da bu tuyg'u borlig'imni qamrab olsa, agar bilimlarni izlash bur-chini menga yuklagan tuyg'uni his qilsam, men aniqlikdan tashqari barcha narsani qurbon qilishim kerak. Buni tasdiqlab turishim uchun u doimo ko'z o'ngimda bo'lishi kerak. Eng avval men o'z xulq-atvorimni unga bo'ysundirishim va barcha narsada unga amal qilishim kerak. Bu yerda men halollik haqida gapirayap-man. Biroq men avvalo fikr bu sahroda yashay oladimi, yo'qmi bilishni istardim.

Ba'zida fikr bu sahroni ko'rgan kelganidan xabarim bor. Bu yerda u o'z rizqini topgan va oldin arvohlarni yeb kun kechirgani-ni tan olgan. Insonning o'z ruhiy holati haqida o'ylashiga oid bir qancha muhim mavzular ana shunday vujudga kelgan.

Absurdlik uni anglagan lahzadan boshlab zahil (dardchil) ehtirosga aylanadi. Biroq bunday ehtiroslar bilan yashab bo'ladimi, qalb bu ehtiroslar uyg'ongan onda yonib, kulga aylanadi deyilgan asosiy qonunlarni qabul qilish mumkinmi? Biz, u essemizda asosiy o'rinni egallagan bo'lsa ham, hozircha bunday savolni qo'ymayapmiz.

O'z joniga falsafiy qasd qilish

..Inson ongidan boshqa absurd yo'q. Demak, o'lim bilan birga, boshqa barcha narsa kabi, absurd ham yo'q bo'ladi. Biroq dunyo-siz absurd ham yo'q. Ushbu oddiy mezon bo'yicha men absurd tushunchasini o'ta muhim deb hisoblashim va bosh haqiqat sifatida qabul qilishim mumkin. Yuqorida ta'kidlangan uslubning birin-

chi qoidasi ana shunday paydo bo'ladi: agar men nimanidir haqiqat deb hisoblasam, men uni saqlab qolishim kerak. Agar men qandaydir muammoni hal qilmoqchi bo'lsam, mening qarorim uning biror tomonini yo'q qilmasligi kerak. Men uchun absurd yagona borliq. Gap shundaki, undan qanday chiqish kerak, shuningdek, o'z joniga qasd qilishni absurdan yo'q qilib bo'ladimi. Tadqiqotimning birinchi va yagona sharti shundan iboratki, meni yo'q qilayotganni saqlab qolish, absurdning mohiyati deb hisoblagan barcha narsamga izchil rioya qilish. Men unga qarama-qarshilik va tinimsiz kurash deb ta'rif berdim.

Absurd mantig'ini so'nggi nuqtagacha yetkazar ekanman, men bu kurashdan umid yo'qligi (uning umidsizlikka hech aloqasi yo'q), doimiy rad qilish (uni voz kechish bilan almastirmaslik kerak) va ongli qoniqmaslik mavjud ekanligini tan olishim kerak. Yo'q qiluvchi barcha narsa bu talablarni yashiradi yoki unga qarshi chiqadi (avvalo bu ixtilofni yo'q qiluvchi muros), absurdni bar-bod qiladi va taklif qilinayotgan shuur dasturining qimmatini tushiradi. Absurd unga qarshi chiqilgandagina ma'no kasb etadi.

Isonkor odam

Ison va san'at

San'at bir paytning o'zida ham e'tirof, ham inkor etuvchi hodisalar strasiga kiradi. «Birorta ham san'atkor voqeilikka oxirigacha dosh berolmaydi», – deydi Nitshe. Bu haqiqat, biroq birorta ham san'atkor voqeilikni cheklangan o'tolmasligi ham haqiqat. Ijod – vah-dad ul-vujudga intilish, shu bilan birga, mavjud olamdan qochish, uni inkor qilish hamdir. Biroq u lamda o'zligini topolmagan, bu olam o'zligiga mos kelmaganligi uchungina inkor qiladi. Bu inkor mohiyatan ibtidoaga, tarix zanjirining ilk haqalariga, olam ezigulik va yovuzlikka bo'linayotgan pallalarga qaratiladi. Ison olam bo'linishidan boshlangan. Shu sababli san'at isyonning mohiyatini bizga to'la ochib bera oluvchi vosita bo'lishi ham mumkin.

Biroq ajablanarlisi shundaki, inqilobchi islohotchilar haqiqiy san'atga yot ko'z bilan qarab kelishgan. Afloctunning qarashlari bu masalada hammadan oshib tushadi. Uning uchun «go'zallik ham-

ma narsadan ustun, til bor-yo'g'i jilo beruvchi vosita edi». Shu sababli u o'z davlatidan shoirlarni badarg'a qilishda tashabbuskor bo'lgandi. Zamonaviy inqilobiy harakatlar ham san'atni sud qilishga kirishdi. Jamiyatga madadni tabiatdan izlagan Russo san'atga xurofot deb qarardi. «Aql tantanasi» uchun yozgan dasturida hamma narsani avval momoqldiroq gumburlatib, so'ng yashin bilan kuydirmoqchidek taassurot qoldiradigan Sen-Jyust Aql ma'budasini go'zallik emas, ko'proq mehr-shafqat sohibi sifatida ko'rishni istadi. Fransuz inqilobi uchar jurnalist Demulen va muxolif yozuvchi Saddan boshqa biron san'atkorning olqishiga sazovor bo'lgani yo'q. Aksincha, o'sha davrdagi eng ulug' va yagona shoironing (Andre de Shene) boshi tanidan judo etildi, yagona katta yozuvchi (Fransua Rene de Shatobrian) esa Londonga qochib ketishga majbur bo'ldi va u yerda mutaassib taqvodorga aylandi.

Sal keyinroq «sensimonchilar» san'atning «jamiyat uchun foydali» bo'lishini talab qila boshladilar. «Taraqqiyot uchun san'at» – XIX asr aql sohiblarining birdan bir da'vosi edi, garchi haqligini isbotlay olmagani bo'lsa-da, hatto Gyugo ham shu da'vo bilan bayroq ko'targan edi. Faqat Vales san'atni xumori qonguncha so'kishdan va unga ma'lum vazifa yuklashdan o'zini tiydi.

Ushubiy ko'rsatmalar

A.Kamyuning «Kaligula» dramasi bag'ishlangan amaliy mashg'ulotni turlicha olib borish mumkin. Fikrimizcha, asarni tahlil qilishni adabiyotshunoslikka qaytayotgan motiv kategoriyasini o'zlashtirishdan boshlagan ma'qul.

Aynan motivni to'g'ri tushunish bunday mashg'ulotning asosiy metodologik qiyinchiligi hisoblanadi. Ushbu so'z lotin tilidan olingan bo'lib, uning tub ma'nosida harakat, harakatlanuvchi kuch obrazi mavjud. XIX asr oxirida adabiyotshunoslar (A.N.Veselovskiy, V.Shklovskiy va b.) ushbu tushunchaga «sujetning eng kichik, bo'linmas birligi» degan ma'no berganlarida harakat haqidagi tavavur yo'qotilgan edi. XX asrning 70-yillariga kelib u adabiyotshunoslikda deyarli qo'llanilmay qolgan edi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda motiv atamasining ma'nosi birmuncha o'zgartirilgan holda

ishlatila boshlandi; u ichki okkazonal takror ma'nosini anglatadi boshlandi. Matnda motiv vazifasini har qanday favqulodda hodisa (fenomen), xohlagan voqea, xarakter fazilati, tabiat elementi, buyum, aytilgan so'z, rang, tovush va h.k. bajarishi mumkin.

Uslubiy nuqtayi nazardan atamaning ma'nosigina emas, shuningdek, uning yaqin ma'nodoshlari bilan farqiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Motivning obraz, ramz, metaforalardan farqi harakat haqidagi tasavvur bilan bog'liq ravishda tushuntiriladi (demak, harakat ta'kidlanganda obrazlar, ramzlar, metaforalar motiv sifatida qo'llanishi mumkin). Motivlar, sujet rivojlanishining tashqi usuli bo'lgan konfliktidan farqli ravishda sujetning badiiy tili, uning immanent (ichki) usuli hisoblanadi.

A.Kamyuning «Kaligula» asarida motivlar tizimi o'zining yorqin ifodasini topgan, shuning uchun ham uslubiy tahlil motivlar kategoriyasini o'zlashtirayotgan talabalar uchun samarali bo'lishi tayin.

Amaliy mashg'ulot rejasi (1-variant)

1. «Kaligula» dramasi yaratilgan davrda adabiy vaziyat.
2. «Kaligula» dramasining motivlar tizimi.
 - 1) buyum motivlari:
 - a) oy motivi;
 - b) ko'zgu motivi;
 - c) qon motivi.
 - 2) falsafiy motiv: absurd motivi.
3. Dramaning obraz-personajlar tizimida Kaligula obrazi.
4. Drama kompozitsiyasi.

Amaliy mashg'ulot rejasi (2-variant)

1. Absurd tushunchasi ekzistensializmning asosiy tushunchasi.
2. «Sizif haqida asotir» essesi.
3. Isyon motivi.
4. «Isonkor odam» falsafiy pamfletida isyon va san'at masalasi.

Matnlar

Гай Светоний Транквил. Жизнь двенадцати цезарей. – М.: Наука, 1990.

Камю А. Сочинения. – М.: Прометей, 1989.

Камю А. Исён ва санъат // Жаҳон адабиёти. 1997. №1.

Adabiy-tanqidiy adabiyotlar

Андреев Л.Г. и др. История французской литературы. – М.: МГУ, 1987.

Давыдов Ю.Н. Этика любви и метафизика своеволия. – М.: Мысль, 1989.

Коссак Е.П. Экзистенциализм в философии и литературе. – М.: Мысль, 1980.

Луков В.А. Альбер Камю: Хроника жизни и творчества // В кн.: Камю А. Сочинения. – М.: Прометей, 1989.

Қосимов А., Хўжаев С. XX аср чет ал адабиёти. – Фаргона, 2003.

Содиқжонов Й. Ҳақиқатнинг синчков кўзлари. – Тошкент: Ўзб. Мин. кутубхонаси, 2009.

Referat va ma'ruzalar uchun mavzular

1. Kamyuning «Kaligula» pyesasida motivlar tizimi va ularning vazifasi.
2. Kamyuning ma'naviy-falsafiy kodeksi.
3. Kamyuning «Begona» va «Vabo» romanlarida metaforalar.
4. Kamyuning «Begona» romanida Merso obrazi va absurdizm konsepsiyasi.

7-MAVZU. A. DE SENT-EKZYUPERI (1900 – 1944)

A.De Sent-Ekzyuperi va uning «Kichkina shahzoda» asari

Yozuvchi bo'lishimga samolyot sababchi bo'lgan deya olmayman. Agar shaxtyor bo'lganimda ham yer ostida turib haqiqatni qidirgan bo'lar edim.

Sent-Ekzyuperi

«Kichkina shahzoda»ni o'quvchilar, odatda, ertak deb qabul qiladilar. Aslida esa lirik ertak libosidagi falsafiy hikoyatdir.

R.Grachev

Fransuz diyori ko'plab olim-u yozuvchilarni yetkazib bergan, o'zida ham yozuvchilik, ham faylasuflik iqtidorini mujassam etgan buyuk insonlarning ko'pchiligi mana shu zaminda kamol topganlar. XVII asrda B.Paskal, F.Laroshfuko, XVIII asrda yashab ijod etgan F.Volter, D.Didrolar ana shunday iqtidor sohiblari sirasiga kiradi.

XX asrga kelib Fransiya ana shunday moralistlarning navbatdagi avlodini yetkazib berdi desak, xato bo'lmaydi. Malro, J.P.Sartr, A.Kamyu singari ijodkorlar mumtoz an'analarni davom ettirish barobarida adabiyotda ham o'ziga xos o'rin va ovoza ega bo'ldilar. Antuan de Sent-Ekzyuperi (1900 – 1944) ham nafaqat fransuz adabiyotida, balki XX asr jahon adabiyotida alohida o'rin tutuvchi yozuvchilardan sanaladi.

G'arb va rus adabiyotshunoslari A. de Sent-Ekzyuperi ijodining o'ziga xosligini u professional uchuvchi bo'lganligi va birinchilardan bo'lib o'z kasbini asarlarining asosiy manbai, mavzusiga aylantirganligi bilan belgilaydilar. Yozuvchi ijodi haqidagi ko'plab tadqiqotlarda adib gumanizm kuychisi, patsifizm g'oyalarning targ'ibotchisi sifatida talqin etilgan. Sent-Ekzyuperi asarlarini uning asosiy kasbi – uchuvchilikdan ayri holda qabul qilish mumkin

emas, albatta. Bundan tashqari, Sent-Ekzyuperi hech qachon o'zini professional yozuvchi deb hisoblamagan. Uchuvchilik yozuvchi hayotining asosiy mazmunini tashkil etganligi shubhasiz. Shuning uchun ham uning asarlarini o'rganish va qabul qilishda aynan uchuvchilik kasbi, ushbu mashg'ulotning o'ziga xosliklari jihatidan yondashish lozim.

Antuan de Sent-Ekzyuperi 1900-yilning 29-iyunida Lion shahrida ancha qashshoqlashib qolgan zodagon oilasida tug'ildi. Sent-Ekzyuperi o'n ikki yoshga to'lganda birinchi bor havoga ko'tarildi: o'sha paytlardagi mashhur fransuz yozuvchisi Vedren uni samolyotida birga olib uchadi. Parvoz ishqiy ana shu lahzadan boshlab yosh Antuanning hayotidagi asosiy, bir umrlik maqsadiga aylangan bo'lishi mumkin.

1921-yili u ko'ngilli ravishda harbiy xizmatga o'tlandi. Harbiy qiruvchilar aviapolkida zo'r ishtiyok bilan uchuvchilik sirlarini o'rgandi va fransuz armiyasining leytenanti unvoniga ega bo'ldi. 1927-yildan boshlab Fransiya janubini Afrika bilan bog'lovchi pochta yo'nalishida uchuvchi bo'lib ishlaydi. Ikkinchi jahon urushidan boshlab harbiy razvedka qismlarida xizmat qildi va Fransiya mag'lubiyatidan so'ng AQShga ketishga majbur bo'ldi. Sent-Ekzyuperi tomonidan bildirilgan qat'iy so'rovlar natijasida u harakatdagi armiya safiga qaytarilgan. 1944-yilning 30-iyun kuni Fransiya janubida razvedka ishlarini olib borish uchun AQSh havo kuchlariga qarashli havo kemasida parvoz qilgan Sent-Ekzyuperi samolyoti urib tushirildi.

Sent-Ekzyuperining ijodiy merosi «Uchuvchi» novellasi (1926), «Janubiy pochta» (1928), «Tungi uchish» (1931), «Bashar sayyorasi» (1939) qissalari, Ispaniyadagi urush haqidagi ocherklari, 1942-yilda chop etilgan «Harbiy uchuvchi» va «Kichkina shahzoda» asarlari hamda 1936-yildan vafotigacha yozib borilgan, lekin yakunlanmagan «Istekhom» asarlaridan iborat.

Sent-Ekzyuperi uchun aviatsiya eng avvalo dunyoni o'rganish, uni kashf etish, insondagi nodir fazilatlarini tarbiyalash, insonlar va mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlikka, birodarlikka yo'l ochish vositasi edi. «Menimcha, muhimi – bizning kasbimizning buyuk quvonchilari, faqat bizning kasbimizga xos bo'lgan iztiroblar

emas; muhimi – mana shu quvonch-u iztiroblar tufayli shakllangan va bizni yuksaltirib turuvchi fazilat – hayotga bo'lgan munosabatimiz», – deb yozgan edi Sent-Ekzyuperi. Bundan tashqari, samoda parvoz qiluvchi, yuqoridan turib yerni kuzatuvchi inson boshqalarga nisbatan o'zgacha dunyoqarashga ega bo'ladi. Bir qarashda sezilavermaydigan, lekin samolyot kabinasidan nihoyatda nozik va himoyasiz bo'lib ko'rinadigan ona zaminimizda insonlar naqadar yolg'iz, bir-birini tushunishga oqiz ekanliklari uchuvchi Sent-Ekzyuperini tashvishga soladi. Hayotning qisqaligi, insonlar o'rtasidagi mehr-muhabbat, bir-birini tushunib yashashga bo'lgan intilishlarning tiriklik mazmunini tashkil etishi Ekzyuperi yaratgan deyarli har bir asarning bosh g'oyasi hisoblanadi. Har kuni samolyotda parvoz qilib o'lim bilan yuzma-yuz kelishi mumkin bo'lgan Sent-Ekzyuperi uchun insonlarni birlashtirish g'oyasi naqadar muhim ekanligini tushunish qiyin emas.

Albatta, yozuvchi asarlarida uchuvchilik kasbining sir-sinoatlari va insoniyat uchun yangi soha – aviatsiyaning o'ziga xosliklariga birmuncha o'rin ajratilgan. Lekin bular uning uchun asosiy maqsad emas edi. Parvoz Sent-Ekzyuperiga hayot haqiqatini topishga, dunyoga tiyrak nigoh bilan nazar tashlashga imkon beradi. Uchuvchi yuqoridan turib «boshar sayyorasi»ni o'zicha «kashf» qiladi. U o'zini nafaqat fransuz yoki yevropalik, balki «boshar sayyora»sining a'zosi, uning bir bo'lagi deb his qilganligini e'tirof etish kerak. Sent-Ekzyuperi asarlarida aviatsiya birinchi navbatda insoniy qardoshlikka eltuvchi vosita hisoblanadi. XX asr boshlarida aviatsiya hali mukammallashtirilmagan, halokatlar va turli ko'ngilsizliklarning bo'lishi deyarli odatiy hol bo'lib, Sent-Ekzyuperining o'zi ham bir necha bor halokatga uchragan edi. U uchuvchilarning kichik jamoasini qardoshlik va insonlarga muhabbatga asoslangan jamiyatning yacheykasi yoki modeli deb bilardi.

Uchuvchilik bo'ron, to'fon, sovuq, qorong'ilik singari tabiat kuchlari bilan doimiy kurashishni talab etadi. Haqiqiy inson mana shu doimiy kurash jarayonida tug'iladi va shakllanib boradi. Sent-Ekzyuperini ana shu jarayon o'ziga tortadi. U bir necha bor: «parvoz

qilish mohiyatni anglashni bildiradi (samolyot oynasidan tashqi olamni xuddi mikroskopda ko'rayotganday o'rganasiz)», – degan bo'lsa-da, bizning nazarimizda, yozuvchi uchun samolyot kabinasida, samolyot shtravalidagi inson ruhiyatida ro'y beradigan jarayonlar muhim hisoblangan.

Sent-Ekzyuperi ijodi tadqiqotchilaridan bo'lgan D.Anening guvohlik berishicha¹⁹, yozuvchi o'z kasbi haqida bunday degan: «Kitoblar yozishimda samolyot sababchi deya olmayman. Agar shaxtyor bo'lganimda ham haqiqatni (enseigneiment) yer ostida qidirgan bo'lardim». Yozuvchi uchuvchilikni ko'pincha dehqonlarga, bog'bonlarga va duradgorlarga qiyoslaydi. Masalan, Giyome ish boshlashdan avval duradgor singari detalni har tomonlama ko'zdan kechirib, o'lchab, taqqoslab va o'rganib chiqadi. Aviatorlar mehnatini dehqonlarga mengash holatlariga esa Sent-Ekzyuperi asarlarida ko'p duch kelamiz. Uchuvchi o'zini «aerodromlar dehqoni» deb ataydi. Ushbu mehnat kishilarni birlashtirib turuvchi, bir qarashda ko'zga tashlanmaydigan muhim jihatlari bor. Uchuvchi o'z hayotini samolyotni deb xavf ostida qoldirmaganidek, dehqon ham omochni deb yer haydamaydi. Yozuvchining fikricha, kishi jismoniy mehnat bilan shug'ullanish barobarida insoniy tashvishlarni anglab yetadi.

Yuqoridagilardan quyidagicha xulosaga kelish mumkin: Sent-Ekzyuperi aviatsiya mavzusini adabiyotga olib kirib XX asrdagi yangi soha kishilari faoliyati haqida ilk bor hikoya qildi. Shu bilan birga, u o'z kasbini sivilizatsiya, jamiyat kelajagi va insonlar taqdiri haqidagi falsafiy mushohadalar manbayiga aylantira oldi. Natijada yozuvchi jahon adabiyotida birinchilardan bo'lib uchuvchilikni ma'naviy-axloqiy kategoriya sifatida talqin etdi.

Fransuz yozuvchisining asarlari va ularning parchalari o'zbek tiliga M.Umarov, X.Sultonov, A.A'zam, A.Qosimovlar tomonidan tarjima qilingan.

¹⁹ D.Anet. Antoine de Saint-Exupéry. – Paris: Correa, 1946. – P.26.

Kichkina shahzoda

V

«> Kichkina shahzodaning sayyorasida ham boshqa sayyoralardagi kabi foydali va zararli o't-o'lanlar o'sar ekan. Demakki, u yerda dorivor, shifobaxsh o'tlarning urug'i bilan birga zararkunanda va begona o'simliklarning urug'lari ham mavjud. Ammo urug' hali tuproq tagida mudrab yotar ekan, ko'zga ko'rinmaydi, shu bois ularning zararli, foydali ekanini bilish ham mushkul. Faqat yer uyg'ongachgina urug' ham asta-sekin nish urib, yorug' olam sari talpinadi, kurtak ochib barg yozadida, quyoshga bo'y cho'zadi. Qattiq yerdan qaltirib chiqqan chog'ida, u nimjongina, beozor bir giyoh bo'ladi. Agar u bo'lg'usi gulko'chat yoki maymunjon bo'lsa, mayli, bemaol o'sib-yuraversin; bordiyu qandaydir zararkunanda o'simlik bo'lsa, tag-tomiri bilan yulib tashlash kerak. Kichkina shahzodaning sayyorasida ana shunday zararli mudhish urug'lar bor ekan – baobablarning urug'i. Sayyoraning tuprog'ida shu yovuz urug' to'lib-toshib ketgan ekan. Agar baobobni o'z vaqtida payqab yulib tashlamasa, keyin undan qutulishning iloji bo'lmaydi. U butun sayyorani egallab oladi, bahaybat, quturgan tomirlari bilan uni har tomondan chirmab eza boshlaydi. Mabodo sayyora mo'jazgina bo'lsa-yu, baoboblar son-sanoqsiz bo'lsa, u holda ular uni tilka-pora qilib tashlashi ham hech gap emas.

– Bizda shunday bir qoida bor, – dedi Kichkina shahzoda keyinchalik menga. – Ertalab uyqudan turib, yuz-qo'lni yuvgach, u yoq-bu yoqni yig'ishtirgandan so'ng darhol sayyorangni tozalashga kirishmog'ing lozim. Baobablarni har kuni kanda qilmay yo'q qilib turish kerak. Ammo ularni gulko'chatlardan ajrata bilish kerak: ikkalasining niholi bir-biriga judayam o'xshaydi. Bu had-dan tashqari zerikarli ish, lekin sirayam qiyin emas.

Bir gal u menga mana shu gaplarni bizning bolalar ham tush-unsin desang, bir rasmini chizib ko'rmaysanmi deb maslahat berdi.

– Agar ular qachondir safarga chiqmoqchi bo'lsalar, bu narsa g'oyat qo'l keladi, – dedi u. – Boshqa ishlar bir oz kechiksa ham

ziyon qilmaydi, ammo bolalarni o'z holiga qo'yib berilsa, oxiri voy bo'ladi. Men bir sayyorani bilaman, u yerda bir dangasa yashar edi. U uch tup niholni vaqtida qo'porib tashlamadi, oqibatda...

Kichkina shahzoda bu haqda batafsil so'zlab berdi, men esa o'sha sayyoraning rasmini chizdim. Birovga aql o'rgatishni yomon ko'raman, ammo baholarning naqadar xavfli ekanini juda oz odamgina biladi, vaholanki, asteroidga qadam qo'yadigan har bir kishi muqarrar ravishda bu dahshatli xatarga duchor bo'ladi. Shu sababdan men hozir odatimga xilof tarzda: «Bolalar, baoboblardan ehtiyot bo'linglar!» – deb hayqirgim keladi. Barcha do'stlarimni ko'pdan buyon tahdid solib turgan shu balo-qazolardan ogoh qilib qo'ymoqchiman, chunki ular shunday xatar borligini, bir paytlar men ham mutlaqo bilmaganimdek, hatto xayollariga ham keltirmaydilar.

Shuning uchun ham men o'z bo'lib shu rasmini chizdim, shuning uchun ham qilgan mehnatimga zarracha achinmayman. Ehtimol, siz nima uchun bu kitobda manavi baobablarning tasviridan boshqa birorta ham ta'sirli rasm yo'q deb so'raysiz. Bunga men oddiygina qilib shunday javob qaytaraman: boshqa rasmlar ham ta'sirchanroq chiqsin deb men rosa urindim, biroq, afsuski, qo'limdan kelmadi. Baobablarni chizayotgan paytimda esa bu chindan ham mudhish xatar, uni daf etishni aslo kechiktirib bo'lmaydi degan fikr menga ilhom bag'ishlagan edi...

X

Kichkina shahzodaning sayyorasiga 325, 326, 327, 328, 329 va 330-asteroidlar eng yaqin edi. Shu bois u dastlab ularga tashrif etishga ahd qildi: ham ermak, ham nimadir o'rganadi.

Birinci asteroidda qirol yashaydi. Ipak-shohi liboslarga burkangancha – u nihoyatda oddiy va ayni paytda ulug'vor taxtda savlat to'kib o'tirardi.

– E, mana, fuqaro ham kelib qoldi! – deb xitob qildi qirol Kichkina shahzodani ko'rishi bilan.

«U meni qayoqdan bilarkin? – deb o'yladi Kichkina shahzoda.

– Axir, umrida birinchi marta ko'rib turibdi-ku!»

Bilmasdiki, qirollar dunyoga jo'ngina qaraydilar, ular uchun jamiki odam – fuqaro.

– Yaqinroq kel, seni bir yaxshilab ko'rib qolay-chi, – dedi qirol nihoyat kimgadir qirollik qilishi mumkinligidan o'lguday taltayib.

Kichkina shahzoda o'tirishga joy izlab yon-veriga alangladi, biroq qirolning hashamdor jubbasi butun sayyorani qoplab olgan edi. Tik turaverishga to'g'ri keldi. Benihoyat qattiq charchaganidan bir payt asta homuza tortdi.

– Hukmdorlar huzurida esnash mumkin emas, – dedi qirol. – Men senga esnashni man qilaman.

– Men... to'satdan, bilmay qolib... – dedi Kichkina shahzoda qattiq xijolat tortib. – Men uzoq yo'l yurib keldim, uxlaganim yo'q edi...

– Hay, unday bo'lsa, esnashingga ruxsat beraman, – dedi qirol.

– Ko'p yillar bo'ldi o'zim ham birorta esnagan odamni ko'rmaganimga. Mana, hozir rosa qiziqib qoldim. Demak, qani, esna! Buyrug'im shunday.

– Ammo... uyalaman endi... boshqa qilolmayman, – deya g'oldiradi Kichkina shahzoda va qip-qizarib ketdi.

– Himn... himn... unda, unda... senga buyruq shu: goh esna, goh...

Qirol gapini chalkashtirib, hatto bir necha ranjigandek ham bo'ldi. Chunki qirol uchun eng muhimi – o'ziga so'zsiz itoat qilinishi edi, u ijozatsizlik va shakkoklikka toqat eta olmasdi, chunki mutlaq hukmdor edi-da. Biroq u g'oyat oqko'ngil edi va shu vajdan faqat oqilona farmoyishlariga berardi.

«Agar men generalimga dengizdagi oqchorloqqa aylanasan deb amr etsam-u, general buyrug'imni bajarmasa, – derdi u, – bu uning emas, mening aybim bo'ladi».

– O'tirsam maylimi? – deya bo'shshibgina so'radi Kichkina shahzoda.

– Amr etaman: o'tir! – deb javob berdi qirol va viqor bilan hashamdor jumbasining bir etagini picha yig'ishtirdi.

Lekin Kichkina shahzoda hayron edi: sayyora-ku shunday jimit ekan, qirol kimning ustidan hukmdorlik qilar ekan!

– A'lo hazratlari, – deb so'z boshladi u, – bir narsani so'rasam maylimi?

– Amr etaman: so'ra! – dedi qirol shosha-pisha.

– A'lo hazratlari... siz kimning, nimaning ustidan hukmdorlik qilasiz?

– Hammasining, – deb javob berdi qirol oddiygina qilib.

– Hammasining?

Qirol kamtarona bir harakat bilan o'z sayyorasiga, shuningdek, tevarakdagi barcha yulduz va sayyoralarga ham ishora qildi.

– Siz shularning hammasiga hukmdorlik qilasizmi? – deb qayta so'radi Kichkina shahzoda.

– Ha, – deb javob qaytardi qirol. Zero, u chindan ham qonuniy mutlaq hukmdor bo'lib, hech qanday to'siq va cheklanishlarni bilmasdi.

– Yulduzlar ham sizga bo'ysunadimi? – deb so'radi Kichkina shahzoda.

– Bo'lasam-chi, – dedi qirol, – yulduzlar bir zunda bo'ysunadi. Men itoatsizlikka chidab turolmayman.

Kichkina shahzoda benihoyat hayratga tushdi. Eh, qantydi, uning shunday qudrati bo'lsa edi, quyosh botishini to'yib-to'yib tomosha qilardi! Kuniga qirq to'rt marta emas, balki yetmish ikki, hattoki yuz yoki ikki yuz marta g'urubga termilarkan, kursichasini nari-beri qo'zg'atishga ham hojat qolmasdi! Birdaniga u o'zi tark etgan sayyorasini eslab g'ussaga cho'mdi, bir ozdan keyin jur'at to'plab:

– Men quyosh botishini tomosha qilmoqchi edim. Bir marhamat qiling, quyosh botsin deb farmon bering, – dedi.

– Bordi-yu men birorta generalimga kapalak bo'lib guldangulga uchib yurishni yoki fojeaviy asar yaratishni, yo bo'lmasa oqchorloqqa aylanishni buyrsam-u, general buni bajarmasa kim aybdor bo'ladi –menmi, umi?

– Siz, a'lo hazratlari, – deya bir lahza ham ikkilanmay javob qildi Kichkina shahzoda.

– Mutlaqo to'g'ri, – deb tasdiqladi qirol, – har kimdan qurbi yetadigan narsani talab qilish kerak. Hokimiyat eng avvalo oqilona bo'lishi lozim. Agar xalqingga dengizga tashlashni buyrsang, u isyon ko'tarib inqilob qilib yuborishi mumkin. Shuning uchun ham men so'zsiz itoatni talab eta olaman, chunki amr-farmonlarimning barchasi oqilonadir.

– Quyosh-chi, quyosh botishi nima bo'ladi endi? – deb so'radi Kichkina shahzoda. U to savoliga javob olmaguncha tinchimas edi.

– Quyosh botadi, shoshmay tur. Men bu haqda tegishli buyruq beraman. Ammo oldin qulay vaziyat yetilishini kutib turaman, zero, hukmdorlik hikmati ham ana shunda.

– Xo'sh, qulay vaziyat qachon yetiladi? – deb surishtirdi Kichkina shahzoda.

– Himm.. hozir.. himm.. – deya qalin kalendarni titkilay boshladi qirol. – Qulay vaziyat .. himm .. mana bugun kechqurun soat yettidan qirq minut o'lganda yetiladi. Amr-farmonimning qanchalik so'zsiz bajarilishini ko'rasan ana shunda.

Kichkina shahzoda tag'in esnadi. Afsus, bu yerda g'urubni istagan vaqtinda tomosha qila olmas ekansan!. ochig'ini aytganda, u endi zerika boshlagan edi.

– Men boray, – dedi u qirolga. – Boshqa qiladigan ishim ham qolmadi.

– Yo'q, ketma! – dedi qirol U o'ziga fuqaro topib olganidan nihoyat xursand edi va undan ayrilishni sira-sira istamas edi. – Qol, men seni ministr etib tayinlayman.

– Qanaqa ministr.

– Himm.. bor ana, adliya ministri bo'laqol.

– Ammo bu yerda sud qiladigan birorta ham odam yo'q-ku?.

– Kim biladi deysan, – deb e'tizoz bildirdi qirol. – Axir, men hali butun qirolligimni sinchiklab ko'zdan kechirib chiqmaganman-da. Ko'rib turibsan, ancha qarib qolganman, arava qo'yadigan joyim yo'q, yayov yurishga esa chog'im kelmaydi.

Kichkina shahzoda asta egilib sayyoraning narigi chekkasiga nazar tashladi.

– Men allaqachon sinchiklab qarab chiqdim! – deb xitob qildi u. – U yoqda ham hech zog' yo'q.

– Unday bo'lsa, o'zingni o'zing sud qila qol, – dedi qirol. – Bu dunyodagi eng og'ir ish. O'zingni tergash, sud qilib hukm chiqarish o'zgalarni sud qilishdan ko'ra ming karra qiyinroq. Agar o'zingni to'g'ri sud qila bilsang, demak, chindan ham donishmand odam bo'lib chiqasan.

– O'zimni istagan joyda sud qila olaman, – dedi Kichkina shahzoda. – Buning uchun huzuringizda qolishga aslo hojat yo'q.

– Himm.. himm.. – dedi qirol chaynalib, – nazarimda, sayyoramning allaqaysi yerida bir qari kalamush yashasa kerak. Kechalari bir balolarni qitirlatib yurganini eshitaman. Mana shu kalamushni sud qilsang ham bo'laveradi. Vaqti-vaqti bilan uni o'linga hukm qilib turasan. Uning hayot-mamoti senga bog'liq bo'ladi. Ammo har safar keyin uni afv etish lozim. Bu qari kalamushni asrab-avaylash kerak, axir, o'zi bor-yo'g'i bitta-ya..

– Men birovlarini o'linga hukm qilishni yoqtirmayman, – dedi Kichkina shahzoda. – Umuman mening ketar vaqtim bo'ldi.

– Yo'q, bo'lmasi, – deb e'tiroz bildirdi qirol.

Kichkina shahzoda yo'lga ravona bo'lmoqchi edi-yu, lekin keksa hukmdorni xafa qilishni istamas edi.

– Agar a'lo hazratlari amr-farmonlarining so'zsiz bajarilishini xohlasalar, – dedi u, – u holda menga hozir oqilona farmoyish berishlari lozim. Masalan, siz menga bir lahza ham hayallamay yo'lga tushishni buyurishingiz mumkin. Sezishimcha, buning uchun nihoyatda qulay shart-sharoit mavjud..

Qirol indamadi. Kichkina shahzoda xiyala kutib turdi-da, asta xo'rsinib yo'lga tushdi.

– Seni elchi qilib tayinlayman! – deb qichqirdi qirol uning ortidan shosha-pisha. Shu topda u go'yo umrida gapini birov ikki qilmagandek mamnun va xotirjam ko'rinardi.

«G'alati xalq-da bu kattalar», – deb qo'ydi Kichkina shahzoda o'zicha yo'lida davom etarkan.

XXI

Tulki paydo bo'ldi.

– Salom, – dedi u.

– Salom, – deya alik oldi Kichkina shahzoda xushfe'llik bilan, biroq tevarak-atrofiga alanglab hech kimni ko'rmadi.

– Men bu yerdaman, – degan ovoz eshitildi yana. – Daraxtning tagidaman..

- Sen kimsan? - deb so'radi Kichkina shahzoda. - Bunchayman chiroyli-san!

- Men - Tulkiman, - dedi Tulki.

- Men bilanam o'ynagin, - deb o'tindi Kichkina shahzoda, - bilsang, hozir shu qadar xafamanki...

- Sen bilan o'ynolmayman, - dedi Tulki, - men qo'lga o'rgatilmaganman.

- E, kechirasan bo'lmasa, - dedi Kichkina shahzoda, ammo bir oz o'ylanib: - «Qo'lga o'rgatilmagan» degani nima? - deb so'radi.

- Bu yerlik emas ekansan-da, - dedi Tulki, - nima izlab yuribsan bu joylarda?

- Odamlarni izlayapman, - dedi Kichkina shahzoda. - «Qo'lga o'rgatish» degani nima?

- Odamlarni izlayapman degin? Ularning yonida qurolli bo'ladi, shuni taqib ovga chiqishadi. Juda chatoq-da shunis. Ular tovuq ham boqishadi. Yagona ma'qul ishi shu ularning. Sen tovuq izlamayapsanmi?

- Yo'q, - dedi Kichkina shahzoda, - Men do'st izlab yuribman. Xo'sh, «qo'lga o'rgatish» degani nima?

- Bu allaqachonlar unut bo'lib ketgan tushuncha, - deb tushuntirdi Tulki. - Bu degani - rishtalar bog'lamoq demakdir.

- Rishta bog'lamoq?

- Xuddi shunday, - dedi Tulki. - Hozir sen men uchun dunyodagi o'zingga o'xshagan yuz ming bolaning birisan, xolos. Hozircha sen menga kerak emasman, men ham senga kerak emasman. Men ham senga hozir dunyodagi yuz minglab tulkinging biriman, xolos. Ammo bordi-yu meni qo'lga o'rgatsang, ikkimiz bir-birimizga kerak bo'lib qolamiz. Sen men uchun dunyodagi yagona odamga aylanasan. Men ham sen uchun dunyoda yagonaga aylanam...

- Tushungandek bo'layapman, - dedi Kichkina shahzoda. - Bir gul bor ed... chamasi, u meni qo'lga o'rgatgan ekan...

- Bo'lishi mumkin, - deb tasdiqladi Tulki. - Yer yuzida nimalar bo'lmaydi deysan. <>

Ertasiga Kichkina shahzoda yana shu joyga keldi.

- Yaxshisi, har kuni bir paytda keila qolgin, - deb iltimos qildi Tulki. - Masalan, agar soat to'rttda keladigan bo'lsang, men soat uchdan o'zimni baxtiyor his qila boshlayman. Muddat yaqinlashgan sari bu quvonch ortib boradi. Soat to'rttda esa yuragim hayajonga to'lib shodumonlik bilan tepa boshlaydi. Ana shundagina men baxt-saodatning qadrini sezaman! Bordi-yu sen har kuni har xil vaqtda keladigan bo'lsang, meni bu baxtiyorlik tuyg'usidan mahrum qilasan... Rasm-rusumni to'g'ri bajo keltirish kerak.

- Rasm-rusum nima? - deb so'radi Kichkina shahzoda.

- Buyam allaqachon unutilgan narsa, - deya tushuntirdi Tulki. - U shunday bir narsaki, u tufayli qaysidir bir kun boshqa kunlarga mutlaqo o'xshamaydi, u tufayli qaysidir davr boshqa davrlarga mutlaqo o'xshamaydi. Masalan, mening paytimda yuradigan ovchilarda shunday rasm-rusum bor: ular payshanba kunlari qishloqi oyimqizlar bilan ko'ngilxushlik qilishadi. Shuning uchun ham payshanba degani juda ajoyib kun-da! Shu kunlari men asta sayr qilgan chiqaman, hatto uzurmorning chekkasigacha bemaol boraman. Agar ovchilar ma'lum kunlar emas, xohlagan paytlarida ko'ngilxushlik qilaversalar, hamta kunlar har xil bo'lib qolardi, unda men hordiq nimaligini bilmay o'tib ketardim.

- Shu tariqa Kichkina shahzoda Tulkini qo'lga o'rgatadi. Mana, nihoyat ayriliq chog'i ham yetdi.

- Endi seni eslab yig'lab yuraman, - deya xo'rsindi Tulki.

- Ayb o'zingda, - dedi Kichkina shahzoda. - Seni ranjitishni sira-sira istamasdim, axir, o'zing aytgan eding-ku meni qo'lga o'rgat deb...

- Ha, albatta, - dedi Tulki.

- Lekin yig'layman deysapsan-ku!

- Albatta yig'layman-da.

- Demak, seni qo'lga o'rgatib noto'g'ri qilibman-da.

- Yo'q, - deb bosh chayqadi Tulki, - bundan xafa emasman. Esingdami, oltin boshqo haqida senga aytgan gaplarim? - u jimib qoldi, oradan sal o'tgach, tag'in qo'shib qo'ydiki: - o'sha gulzorga yana bir marta borib qaragin, feruza gulingning olamda chindan ham yagona ekaniga ishonch hosil qilasan. Qaytib kelganingdan

so'ng xayriylashar chog'i seni yana bir sirdan ogoh etaman. Mayli, bu senga mendan hadya bo'lsin.

Kichkina shahzoda chamanzorga qarab ketdi.

– Sizlar mening feruza gulimga sirayam o'xshamaysizlar, – dedi ularga. – Sizlar hali hech nima emassizlar, chunki sizlarni biror kimsa qo'lga o'rgatgan emas, sizlar ham biror kimsani qo'lga o'rgatgan emassizlar. Mening Tulkim ham avval shunday edi, yuz minglab boshqa tulkilardan aslo farqi yo'q edi. Ammo men u bilan do'st tutindim, endi u men uchun yorug' olamdagi yagona tulkiga aylandi.

Gullar xijolatdan qip-qizarib ketishdi.

– Sizlar chiroylisizlar, ammo dilingiz bo'm-bo'sh, – deya davom etdi Kichkina shahzoda. – Sizlarni deb odamning qurbon bo'lgisi kelmaydi. Albatta, feruza gulimga tasodifan ko'zi tushib qolgan o'tkinchi uni so'zsiz sizlarga o'xshaydi deb aytishi mumkin. Ammo uning yolg'iz o'zi menga sizlarning barchangizdan ko'ra qadrliroq. Chunki men har kuni sizlarni emas, uni sug'organman-da. Parda tortib, shisha qalpoq tutib sizlarni emas, uni izg'irin-u sovuqlardan asrab-avaylaganman. Uni deb, kapalaklar tezroq ochilib chiqib u bilan o'ynasin deb g'umbaklar olib kelganman. Men uning arz-u dodini ham, noz-u firog'ini ham eshitganman, hatto sukutga cho'mgan chog'larimda ham ko'nglini sezib turganman. U – meniki, u mening yolg'izim, yagonam...

Shundan so'ng Kichkina shahzoda Tulkining yoniga qaytib keldi:

– Xayr, yaxshi qol... – dedi u.

– Xayr, yaxshi bor, – dedi Tulkil.

– Mana senga aytmoqchi bo'lgan sirli gapim: faqat ko'ngil ko'ziga ochiq, eng asosiy narsani ko'z bilan ko'ra olmayсан.

– Eng asosiy narsani ko'z bilan ko'ra olmayсан, – deb takrorladi Kichkina shahzoda bu hikmatni eslab qolish uchun.

– Guling senga shuning uchun ham qadrliki, unga ko'nglingni bergansan.

– Chunki unga ko'nglimni berganman... – deb takrorladi Kichkina shahzoda yaxshiroq eslab qolish uchun

– Odamlar bir haqiqatni unuttidilar, – dedi Tulkil, – ammo sen

aslo yodingdan chiqarma: kimniki qo'lga o'rgatgan bo'lsang, uning taqdiriga hamisha javobgarsan. Unutma, feruza guling uchun ham javobgarsan.

– Feruza gulim uchun javobgarman... – deb takrorladi Kichkina shahzoda yaxshiroq eslab qolish uchun

(X.Sultonov tarjimai)

Uslubiy ko'rsatmalar

«Kichkina shahzoda» ertak-qissasi XX asr adabiyotining go'zal va lirik asarlaridan hisoblanadi. Ushbu jihat asar tahlilida ma'lum qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Chunki bu asarni kompozitsiya va sujet unsurlarini aniqlash asosida tahlil qilish go'yoki asarga singdirib yuborilgan nozik lirizanni buzib yuborishi mumkin. Shu bois har bir so'z va ibora o'z o'rnini va ma'nosiga ega bo'lgan ushbu asar tahliliga ehtiyotkorlik bilan yondashishi fransuz yozuvchisi badiiy o'limi haqida kengroq tasavvurga ega bo'lishga yordam beradi.

Ushbu asarni o'rganish o'rta maktab dasturiga ham kiritilgan. Lekin chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lgan asarni tahlil qilishda maktab o'quvchisi birmuncha qiyinchiliklarga duch kelishi tabiiy. Shuning uchun ham «Kichik shahzoda»ni oliy maktabda yana bir bor tahlilga tortish lozim deb hisobladik.

Sent-Ekzyuperi ijodidagi muhim asarlardan biri bo'lgan «Kichkina shahzoda» falsafiy ertagi 1942-yilda, yozuvchi Nyu-Yorkda yashagan paytida yozildi. Ushbu asar janr va kompozitsiyasi bilan avvalgilardan farq qiladi. U dunyoning yuzlab tillariga tarjima qilingan va fransuz yozuvchisining eng mashhur ijod namunasi sifatida tan olingan. Adabiyotshunos R.Grachyovning ta'kidlashicha, «Kichkina shahzoda» inson o'zini poetik jihatdan his qilishining ishonchli tajassumi bo'lib qoldi. U yozuvchining boshqa asarlariga nur taratib turadi va ularni ushbu ertaksiz anglab yetish mumkin emas».¹¹ Shuning uchun amaliy mashg'ulotda ushbu asar haqida, uning poetikasi borasida kengroq to'xtash Sent-Ekzyuperi badiiy

¹¹ Sent-Экзюпері А. де. Новой полёт. Планета людей. – М.: Худож. лит., 1979. – С.334.

olamining o'ziga xosliklari haqida har tomonlama xulosa chiqarishga imkoniyat yaratadi deb hisoblaymiz.

Asar motivlari, aniqrog'i, bolakay timsolining paydo bo'lishi 1927 - 1929-yillarga borib taqaladi. Bu davrda Kap-Jubi (Marokash) aerodromining boshlig'i bo'lgan Sent-Ekzyuperi samolyoti Sahroyi Kabirda avariya uchraganligi va shu kuni sahroda tunashga majbur bo'lgan uchuvchi tushiga qandaydir mitti odam kirgani haqida ma'lumotlar bor. Muallif ancha vaqtgacha ana shu tush taassuroti bilan yurganligini uning tomonidan turli yillarda chizilgan qanotli bolskay suratlarini tasdiqlaydi.

Yuqorida Sent-Ekzyuperi badiiy-estetik tafakkurining shakllanishida FNitshe falsafiy qarashlari ham o'z ta'sirini o'tkazganligi haqida fikr yuritilgan edi. «Kichkina shahzoda» tahlili jarayonida Nitsshening inson ruhiy kamoloti haqidagi qarashlarini yodga olish fransuz adibi asarini yanada teran his etishga yordam berishi mumkin.

Nitsshening fikricha, inson ruhiy kamoloti tuya, sher va bolalik deb ataluvchi uch davrni bosib o'tadi. «Ruh dastlab tuya edi, keyin sherga aylandi, sher bolaga aylandi. Chidamkor ruh eng og'ir qiynchiliklarni o'ziga oladi: o'rgangan tuya misoli o'z sahrasiga sho'xlanadi. Lekin ana shu sahrada ikkinchi evrilish sodir bo'ladi. Bu yerda ruh sherga aylanadi, erkin ruhga aylanadi. Erkin ruh o'z sahrasida hukmrondir. Lekin yangi qadriyatlarini sher ruhiyati yaratmaydi. Go'daklik poklikning o'zidir».¹² Nitsshening qarashicha, uchinchi - go'daklik davrida sherga xos yolg'izlik ruhi o'rinni ilohiy shodonlik ruhi egallaydi. Inson o'z ichki olamida xudo echromini ochadi va komil insonga aylanadi. Unda samoviy xislatlar bilan zaminiy xislatlar birlashadi. Nitshe o'zining «Dajjoli» asarida inson ruhiyatining go'daklik davriga yanada kengroq o'rin beradi. U bolalikni buddizm falsafasidagi narvana holatiga qiyoslaydi. Chunki go'dak ong fikrlar oqimi bilan o'tlmagan. Bola dunyoni qanday bo'lsa, shundayligicha, pokiza his etadi va qabul qiladi. Inson dunyoni fikr va his-tuyg'ulari orqali in'ikos etadi. Bunday hissiyot dunyoni buzib ko'rsatadi. Go'dak qalbida

¹² Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Соч. в 2 т. Т.2. - М.: Мысль, 1990. - С.197.

xursandchilik hukmron bo'lganligi uchun dunyo go'zalligini seza oladi. Hatto eng xaroba joydan ham bu qalb o'z diqqatini jalb qiluvchi go'zallikni topishga qodirdir. Inson ulg'aygan sari uning ongi fikrlar bilan to'lib-toshib, ruh harakatiga to'siq qo'yib boradi. Natijada bolalik dunyosidan uzoqlashgan sari ruhiy hislar o'tmaslashib, inson fikrlovchi robotga aylanib boradi.

Hayoti davomida vaqti-vaqti bilan bolalikka qaytib yashashni targ'ib qilib kelgan Sent-Ekzyuperi «Kichkina shahzoda»ni do'sti Leon Vertning bolalik damlariga bag'ishlagani, asarning bosh qahramoni qilib bolani tanlagani ham bezir bo'lmasa kerak. Shu o'rinda «Kichkina shahzoda»ni jahon adabiyotidagi mavzu va g'oyaviy jihatdan yaqin bo'lgan ma'lum bir asar bilan qiyosiy tahlil qilish lozim deb hisoblaymiz. Bunday tahlil Sent-Ekzyuperi asarining badiiy-estetik qimmatini haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishga imkon yaratishi mumkin. Inson hayotining beg'ubor damlarini tasvirlash adabiyot uchun azaliy mavzulardan sanaladi. Bolalik ruhiy olami yuksak mahorat bilan tasvirlangan badiiy asarlar ham talaygina (Ch.Aytmatovning «Oq kema» qissasi ham ana shunday asarlardan sanaladi).

«Kichkina shahzoda» ertagi yaratilgan davrda Sent-Ekzyuperi vatani Fransiyada, yozuvchi iborasi bilan aytganda, «sovuq va ochlik hukm surardi». Muallif o'z vatanining fojiali taqdiri haqida o'quvchini ogoh etgandek bo'ladi. Ertak yozuvchining Fransiyada yashayotgan do'sti Leon Vertga bag'ishlov so'zlari bilan boshlanadi: «Bu kitobchani katta yoshdagi odamga bag'ishlaganim uchun bolalardan kechirim so'rayman. O'zinni oqlash uchun shuni aytishim mumkinki, bu katta yoshdagi odam mening eng yaxshi do'stim bo'ladi. Buning ustiga u dunyodagi hamma narsani, hatto bolalarga atab chiqarilgan kitobchalarini ham tushunadi. Kitobchamni bir paytda mana shu katta yoshdagi do'stimning o'rnida bo'lgan kichkina bolakayga bag'ishlayman. Axir, kattalarning hammasi ham avval-boshda yosh bola bo'lganlar, faqat buni ularning ozzinasi biladi, xolos».¹³

Talabalarga ushbu bag'ishlov asarni tushunish va anglashda muhim o'rin tutishi haqida tushuncha berish lozim bo'ladi. Ushbu

¹³ Сент-Экзюпері. Кічкана шаҳзода. - Тошкент: Еш гвардия, 1986. - Б.68.

bag'ishlovni asarda ko'tarilayotgan muammolar dunyoda o'sha davrda bo'layotgan voqealar bilan uzviy bog'liq ekanligiga ishora deb anglash mumkin. Ertak bir paytlar Leon Vert o'rnida bo'lgan kichkina bolakayga bag'ishlanayotganiga bag'ishlovda alohida urg'u berilmoqda. O'z navbatida, bag'ishlov filmi butunligicha yutib yuborgan bo'g'ma ilon, Kichkina shahzoda sayyorasini kashf etgan turk astronomi va asosiy voqealarga hech qanday aloqasi yo'qdag bo'lib tuyuluvchi asar ekspozitsiyasi bilan ham uzviy bog'liqdir.

Ertakning yaratilish tarixi haqida tadqiqotchilar tomonidan turli fikrlar va taxminlar bildirilgan. Lekin fransuz yozuvchisi ijodi tadqiqotchilarning ko'pchiligi asar yaratish g'oyasi paydo bo'lishini 1927 - 1929-yillar bilan bog'laydilar. Bu davrda Sent-Ekzyuperi Kap-Jyubi (Marokash) aerodromidan deyarli har kuni samolyotda havoga ko'tarilib, Sahroyi Kabirning iehkarilariga uchar edi. Bu zarur mashg'ulot bo'lib, o'ta yuqori namlikdan samolyot motorlari zanglay boshlashining oldini olardi.

Shunday uchishlardan birida motor «ish ko'rsatadi» va uchuvchi samolyotni bir amallab qo'ndiradi. Sahroga oqshom cho'ka boshlaydi. Ekzyuperi atrofini ko'zdan kechirib chiqadi. Samolyot tepalikning xuddi marmar stolday tekis joyiga qo'ngan ekan. Uning diqqatini ana shu ajoyib tekislikdagi katta qora tosh o'ziga tortadi. Bu tosh unga boshqa sayyoradan kelib qolgan «kelgindi» bo'lib tuyuladi.

Qorong'ulik cho'kadi va uchuvchi samolyot kabinasida yulduzlarni kuzatib yotib uyquga ketadi. Uning tushiga qandaydir mitti odamlar kiradi. Ulardan biri uchuvchi bilan juda muloyim ohangda suhbatlashadi. Ertalab uyg'ongan Sent-Ekzyuperi ancha vaqtgacha ana shu tush taassuroti bilan yuradi. Motordagi nosozlik bartaraf etilib, Kap-Jyubiga qaytiladi. Ertakning dastlabki chizgilari ana shu voqea ta'siri ostida paydo bo'lgan deyish mumkin. Lekin ana shu chizgilarning mukammal bir asar tusini olishida asosiy turtki yoki sabab bo'lgan voqea Ikkinchi jahon urushi va uning yozuvchi ruhiy olamiga ko'rsatgan ta'siri hisoblanadi.

Demark, Sent-Ekzyuperiga ko'pdan beri tinchlik bermay kelgan motiv «Kichkina shahzoda» uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

Sent-Ekzyuperi o'z qahramoniga 5-6 yoshdagi bola ruhiyatiga

xos xususiyatlarni ato etgan. Asar davomida bolalik dunyosi kattalar dunyosiga qarama-qarshi qo'yiladi. Kattalarning hayotni bezab turuvchi romantika va go'zallikni his qilish kabi hislardan yiroq ekanligi bolani hayratga soladi. Shuning uchun ham kattalar shahzoda chizgan filmi tiriklay yutib yuborgan bo'g'ma ilon rasmini «shlapa» deb ataydilar. Bola esa o'sha kattalar ko'ra olmaydigan quticha ichidagi qo'zichoqni ko'ra oladi. Umuman, shahzoda hali kattalar qadami yetmagan soflik sayyorasining sohibidir. Bosh qahramon ismsiz - uning Kichkina shahzoda deb atalishi ham shundan.

Shahzoda qiziquvchan va ishonuvchan bo'lib, barcha joni mavjudot uni hayratga soladi. A. de Sent-Ekzyuperi hayrat hissi- ni insonga ato etilgan ajoyib ne'matlardan biri deb biladi. Faqat qalbi pok, beg'ubor kishigina hayot go'zalliklaridan chinakamiga hayratga tushishi mumkin. Kichkina shahzoda ham o'z sayyorasida va boshqa sayyoralarda hayrat hissi bilan yashaydi.

Inson ulg'aygan sari hayot hodisalaridan, go'zalliklaridan hayratlanish yo'qolib boradi. Hayrat hissingin yo'qolishi esa insonni dag'allashishga olib keladi, uni fikrlovchi mexanizmga aylantirib qo'yadi.

«Kichkina shahzoda»da kattalarning hayotni bezab turuvchi romantika va go'zallikni his qilish kabi hislardan yiroq ekanligi bolani hayratga soladi. Muallif bolalarga xos kuzatuvchanlik bilan kattalarga baho beradi: «Kattalar raqamlarni juda yaxshi ko'rishadi. Agar ularga yangi do'st orttirganingiz xususida aytib qolsangiz, ular hech qachon asosiy narsa haqida so'ramaydilar. Ular: «Uning ovozi qanaqa? Nechta og'a-inisi bor? Og'irligi qancha ekan? Otasi qancha moyana oladi?» - deb so'ray ketadilar. So'ng shu tariqa o'zlaricha odamlarni yaxshi bilib olgan bo'ladilar»¹⁴

Shu o'rinda bosh qahramonning boshqa sayyoralarin a'zolari bilan munosabatini ko'rsatish uchun muallif qo'llagan badiiy usulga e'tibor qaratish lozim. Shahzoda o'ziga yoqqan sayyora sohiblari bilan xayriylashadi (girol, Charog'bon), boshqalarni esa lol-u hayron holda tark etadi. Beshinchi sayyoradagi Charog'bondan tashqari

¹⁴ Sent Экзюпері. Кічкіна шаҳзода. - Тошкент: Ёш гвардия, 1986. - Б.77.

barcha kimsalar shug'ullanayotgan mashg'ulotlar Shahzoda uchun hayratlanarli va ma'nisiz bo'lib tuyuladi.

Taniqli ruhshunos D.Elkoninning ta'kidlashicha, «yaxshi» va «yomon» tushunchalari bolalarda 4-5 yoshdan boshlab shakllana boshlaydi. Ular mazmunidan kelib chiqqan holda bu tushunchalarni asosiy axloq kategoriyasi deb biladi va hayotdagi barcha hodisalarni shu asosda baholaydilar.¹³

A.Sent-Ekzyuperi ham asarini bola va dunyo tartib-qoidalari o'rtasidagi ziddiyatlar asosiga qurgan.

«Kichkina shahzoda»da zamonaning shafqatsizliklari va dag'alliklariga Shahzoda xarakteridagi soddadillik, samimiylik hamda romantizm qarshi qo'yiladi. Insonlarning juda ko'p «behuda» va «ma'nisiz» xatti-harakatlari bolani taajjubga solishi tufayli u bundan bolalarga xos soddalik bilan xulosa chiqaradi. Xususan, bekat nazoratchisi bilan bo'lgan suhbatdan so'ng Shahzoda shunday xulosaga keladi: «Odamlar jon-jahdi bilan tezyurar poyezdlarga oshiqib, nima izlaganini o'zlari ham bilmaydi. Shuning uchun ham orom neligini bilmay goh bir tomonga, goh ikkinchi tomonga zir yuguradilar... Lekin bari behuda...»¹⁴ Shu o'rinda inson o'y-fikrlarining barchasi nisbiy ekanligi haqidagi muallif shubhalariga e'tiborni qaratmoq lozim. Filni tiriklay yutib yuborgan bo'g'ma ilon bilan oddiy shlapani farqlay olmagani insonga ishonib bo'ladimi? Agar Kichkina shahzoda sayyorasini ochgan turk astronomi o'z keashfiyoti haqida yevropacha kiyinib xabar berishdan bosh tortgandami, kashfiyot tan olinmas edi. Unda biz sayyora haqida biron-bir ma'lumotga ega bo'la olarmidik?

Shu o'rinda kattalar B-612 deb nomlagan (chunki ular raqamlarni juda yaxshi ko'rishadi) shahzoda sayyorasi xususida to'xtalish lozim. Uning ona sayyorasi bor-yo'g'i bir uydek bo'lib, bola unda g'amgin va yakrang hayot kechiradi. Uzoq yillar mobaynidagi yagona dilxush ermagi quyosh botar payt g'urubni tomosha qil-

¹³ Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. - М.: Педагогика, 1989. - С.163.

¹⁴ Sent-Экзюпері. Кічкана шаҳзода. - Тошкент: Ёш гвардия, 1986. - Б.89.

ishdan iborat bo'lgan. Bir safar bir kunda quyosh botishini hatto qirq uch marta tomosha qilgan:

«Bilasanmi... ba'zan yuraging nimadandir g'ussaga to'lib ketganda botayotgan quyoshga birpas termilib o'tirsang bormi...»

- Demak, g'urubni qirq uch marta tomosha qilgan kuning judayam xafa bo'lgan ekansan-da?

«Ammo Kichkina shahzoda bunga javoban indamadi».¹⁵

Sayyorada boladan tashqari kichik so'umagan vulqon va nozik atirgul ham bor. Yana u yerda baobab degan o'simlik ham o'sadi. Agar uni boshqa o'simliklar orasidan vaqtida payqab yulib tashlanmasa, u daraxtga aylanib, kuchli tomirlari bilan kichik sayyorani tilka-pora qilib tashlashi mumkin. Fransuz yozuvchisi ana shu ramziy obraz orqali insoniyatga xavf solayotgan fashizmni va inson ma'naviy barkamolligining asosiy kushandasi hisoblangan loqaydlikni tasvirlamoqchi bo'ladi. Sayyora baobab urug'i bilan zararlangan, uni o'z vaqtida yulib tashlash kerak.

Shahzoda zerikarli, lekin juda muhim mashg'ulot - o'z sayyorasini tartibga solishni kanda qilmaydi. «Bizda shunday qoida bor: ertalab uyqudan turib, yuz-qo'lingni yuvgach, u yoq-bu yo'qni yig'ishtirgandan so'ng darhol sayyorangni tozalashga kirishmog'ing lozim».¹⁶

Sent-Ekzyuperi kitobxonni kundalik hayotiy voqealikka boshqacha nigoh bilan qarashga majbur etadi go'yo. «Faqat ko'ngil ko'ziga ochiq, eng asosiy narsani ko'z bilan ko'ra olmasan», «Kimmik qo'lg'a o'rgatgan bo'lsang, uning taqdiriga hamisha javobgarsan».

Sent-Ekzyuperi maktublaridan namunalar

*Buenos-Ayres,
1930, yanvar*

Onajon!

«Gard»ni¹⁷ o'qimoqdaman va undagi voqealarni «Sadoqatli Nifma»¹⁸ ni sevib o'qiganimiz singari o'qisak kerak deb o'yladim.

¹⁵ Ko'rsatilgan asar. - B.83.

¹⁶ Ko'rsatilgan asar. - B.82.

¹⁷ Pozamond Jermann romani.

¹⁸ Margaret Kennedi romani.

Chunki bu asarda o'z aksimizni ko'rishimiz mumkin. Biz ham o'zgacha qabila edik. Bolalik xotiralari – o'zimiz o'ylab topgan o'yinlar – menga barcha narsadan ham hayotiyroq bo'lib tuyulaveradi.

Bugun oqshom negadir Sen-Morisning²¹ salqin vestibulyini esladim. Bizlar kechki ovqatdan so'ng sandiq yoki charm kreslolarga joylashib olib qachon uxlash uchun jo'natishlarini kutardik. Kattalar koridordan u yoqdan bu yoqqa o'tishardi. Nimqorong'ulikdan eshitilgan uzuq-yuluq so'zlar biz uchun juda sirli bo'lib tuyulardi. Keyin mehmonxonada bridj²² va bu o'yin sirlari bizni rom etardi. Biz uxlash uchun xonamizga yo'l olardik.

Le-Manda²³, o'z karavotimizda yotgan paytlarimizda, siz ba'zan pastda qo'shiq kuylar edingiz. Qo'shig'ingiz bizga qandaydir katta bayramning aks sadosi bo'lib eshiltildi. Bilmadim, menga shunday tuyulardi.

Sen-Morisning yuqori xonasidagi kamin men bilgan buyumlarning ichida eng beozori va haqiqiy do'st edi. Uningchalik hech kim va hech narsa menda hayotning mustahkamligiga ishonch uyg'ota olmagan.

Tunda uyg'onar ekanman, kamindagi olov pirdiloq singari g'uvillar, undan devorga shu'la o'rmalar edi. Nimagaligini bilmayman-u, lekin kamin menga sodiq pudelni eslatardi. U bizni turli falokatlardan asrar edi. Siz tunda xonamiz eshigini qiya ochib, biz muloyim iliqlik og'ushida yotganimizga ishonch hosil qilgach, kaminning jazavada guvillashiga bir oz quloq tutar va yana yotog'ingizga ketar edingiz.

²¹ Yozuvchi bolalik yillari o'tgan joy.

²² Karta o'yinining bir turi.

²³ Sent-Ekzyuperi ijodiga bo'lgan ishtiyoq uning shaxsiga bo'lgan qiziqishining ham ortishiga sabab bo'ladi. Hatijada yozuvchi vafotidan so'ng uning maktublari nashr etildi. Shunda ushbu xatlar uning asarlari bilan o'ziga xos birlikni tashkil etishi ma'lum bo'ldi. Ular Sent-Ekzyuperi asarlarini yangicha rang va jilvalar bilan to'ldiradi. Ma'lum bo'lishicha, maktublar yozuvchi uchun uslub, fikrlash va muloqot maktabi bo'lib xizmat qilgan.

Hayotimda unday do'stni boshqa uchratmadim. Menga cheksizlikni Somon yo'li ham, aviatsiya, dengizda ham emas, balki yotog'ingizdagi ikkinchi karovatda his etganimni o'rgatgan. Biz, bolalar uchun kasal bo'lib qolish cheksiz quvonch edi. Bu haqda har birimiz orzu qilardik. Gripp ana shu cheksiz okeanga sho'ng'ishga katta yo'l ochar edi.

Sizga bo'lgan cheksiz minnatdorchiligimni, o'z xonadoningiz menda tugamas xotiralar xazinasi ni barpo etganini tasavvur ham qila olmaymisiz.

Sizni quchib Antuan.

General X ga yozilgan, lekin jo'natilmagan maktubdan

**Uddja,
iyun, 1943**

„Uch yuz yillar muqaddam «Malika Klevskaya»²⁴ yaratilgan va insonlar shunday seva olganlarki, hatto muhabbatni deb bir umr monastirga ravona bo'lishgan. Bizning davrimizda ba'zi birovlar o'z joniga sulqasid qilmoqdalar. Lekin ularning iztiroblarini qattiq tish og'rig'i bilan qiyoslash mumkin, xolos. Zero, bu iztirobning muhabbatga hech qanday aloqasi yo'q.

Urushda meni o'ldirishdimi-yo'qmi – men uchun farqi yo'q. Biroq men sevganlardan nimalar omon qoladi? Men faqat insonlarning nazarda tutmayapman, balki an'analar, takrorlanmas ranglar va qandaydir ilohiy ma'naviy shu'lani nazarda tutmoqdaman. Men uchun eng muhimi – ularning joylashish tartibi. Sivilizatsiya bu buyumlar o'rtasidagi ko'x ilg'amas aloqalardir. Chunki bu aloqalar buyumlarning qamrab olmaydi, balki ularning orasidagi ko'x ilg'amas munosabatlarga ham taalluqli bo'ladi.

Ommaviy ishlab chiqarish natijasida son-sanoqsiz ajoyib musiqa asboblari ega bo'lishimiz mumkin. Lekin ularda kuy ijro etuvchi sozandalarni qayerdan olamiz?

²⁴ Fransuz adibasasi Lafayet xonimning 1678-yilda yozilgan psixologik romani.

„Men agar ushbu la'nati, lekin zarur mashg'ulotdan sog'-omon qaytar ekanman, oldimda faqat bir muammo ko'ndalang bo'lishi mumkin: insonlarga qarata qanday so'z aytmog'im lozim?«²⁰

**Borgo,
iyul, 1944**

Onajon!

Mening ushbu maktubim sizga yetib borishini, siz esa xavotirga tushmasligingizni juda-juda istardim. Mening sog'lig'im va ishlarim joyida.

Sizni ko'pdan beri ko'rmaganim uchun ko'p qayg'udaman. Yana sizni o'ylab juda xavotirga tushmoqdaman. Qanday baxtsiz zamonda yashamoqdami?

Didining²⁰ o'z uyidan ajralganini eshitib, dilim vayron bo'ldi. Eh, qani endi unga yordam bera olsam. Lekin kelajakda u mening yordamimga bemaolol umid qilsa bo'ladi.

Qachon o'z yaqinlariga yaxshi ko'rishingni aytishga imkon bo'larkin?

Onajon, sizni quchib qolaman, meni chin ko'ngildan duo qiling.

Antuan

(*Tarjimon: A.Qosimov*)

Amaliy mashg'ulot rejası (1-variant)

1. «Kichkina shahzoda» asarining A. de Sent-Ekzyuperi ijodidagi o'rni. Asarning janr xususiyatlari va muallifning ushbu janrga murojaat etish sabablari.

2. Bag'ishlovning g'oyaviy-kompozitsion vazifasi.

3. Ertakdagi asosiy mavzu va muammolar:

a) asardagi asosiy ziddiyat (konflikt) va uning falsafiy-estetik talqini;

b) boqiylik va foniylık muammosi;

c) inson mas'ulligi mavzusi.

²⁰ Ushbu maktub uchuvchi va yozuvchi, aviatsiya haqidagi bir qancha kitoblar muallif Sent-Ekzyuperining yaqin do'sti Rene Shombga yozilgan bo'lib, adib vafotidan so'ng nashr etilgan. Ushbu maktub yozuvchining onasi Mariya de Fonskolimbga o'g'li o'limidan ro'ssa bir yildan so'ng - 1945-yilning iyul oyida yetib bordi.

²¹ Sent-Ekzyuperining singlisi - Gabriel.

Amaliy mashg'ulot rejası (2-variant)

1. Asarning obrazlar tizimi:

a) Kichkina shahzoda obrazi;

b) astereoidlarda yashovchilar obrazlarining o'rni va ahamiyati;

c) shahzoda va tulki. Tulki timsolining g'oyaviy vazifasi.

2. Ikon obrazining o'rni va vazifasi:

a) asar kompozitsiyasidagi o'ziga xosliklar;

b) ertakdagi ramziylik va majoziylik;

c) suratlarining asardagi o'rni va vazifasi;

d) ertakdagi insonparvarlik g'oyalarning hozirgi davr uchun ahamiyati.

Matnlar

Sent-Ekzyuperi. Клеветы шахзода. - Toshkent: Fan gvardiya, 1986.

Sent-Ekzyuperi A.de. Kichina shahzoda. - Toshkent: Ma'naviyat, 2003.

Sent-Ekzyuperi Аде. Сочинения. - М.: Худож. лит., 1964.

Adabiy-tanqidiy adabiyotlar

Андреев ЛГ. и др. История французской литературы. - М.: МГУ, 1987.

Андреев Л. Уважение к человеку! Вот пробный камень // А. де Сент-Экзюпер. Военные записки. 1939 - 1941. - М.: Прогресс, 1986.

Григорьев В.П. Антуан Сент-Экзюпер, Биография писателя. - Л.: Просвещение, 1973.

Қосимов А., Хўжаев С. XX аср чет эл адабиёти. - Фаргона, 2003.

Referat va ma'ruzalar uchun mavzular

1. Sent-Ekzyuperi ijodida patsifizm g'oyalari.

2. Sent-Ekzyuperi asarlarida insonparvarlik g'oyalarning o'ziga xos tasviri.

3. «Kichkina shahzoda» asarida ramziy va majoziy obrazlar tizimi.

4. Sent-Ekzyuperi ijodida bolalik dunyosi soflık ramzi sifatida.

MUNDARIJA

Kirish	3
1-mavzu: J.Joys. «Evelin» hikoyasida Jeyms Joys badiiy olamining aks etishi: «Evelin» - «Uliss»ni anglashdagi mayoq	5
Evelin	7
2-mavzu: F.Kafka. F.Kafka hikoyatlarining o'ziga xos badiiy xususiyatlari	19
Frans Kafka hikoyatlari	21
Hikoyatlar	26
Daraxtlar	26
Chetlab o'tayotganlar	26
Ko'prik	27
Ko'ylaklar	28
Tog'ga sayr	28
Prometey	29
3-mavzu: H.Hesse. Intellektual romanda insoniylik va qadriyatlar muammosi	35
Jahon adabiyoti kutubxonasi	38
«Cho'l bo'risi» romani: olam va inson modeli	39
Cho'l bo'risi haqida traktat (Faqat jinnilar uchun)	41
4-mavzu: X.L.Borxes. Borxes novellalarining «poetik g'oyasi»	65
Bobil kutubxonasi	67
5-mavzu: E.Xeminguey. «Yomg'irda qolgan mushuk» hikoyasining g'oyaviy-badiiy o'ziga xosligi	77
Bizning zamonda	79
Yomg'irda qolgan mushuk	80
6-mavzu: A.Kamyu. «Kaligula» falsafiy «g'oyalar dramasi»da absurd tushunchasining tadqiqi	92

Kaligula	97
Sizif haqida asotir. Absurd devorlar	104
O'z joniga falsafiy qasd qilish	105
Isyonkor odam. Isyon va san'at	106
7-mavzu: A. de Sent-Ekzyuperi va uning «Kichkina shahzoda» asari	110
Kichkina shahzoda	114
Sent-Ekzyuperi maktublaridan namunalar	129

Ilmiy-ommiabop nashr

Abdug'opir Qosimov, Sidiq Xo'jayev
XX ASR G'ARB ADABIYOTIDAN
AMALIV MASHG'ULOTLAR

Muharrir: Abdulla SHAROPOV
Musahhik: Xurshid IBROHIMOV
Badiiy muharrir: Feruza NAZAROVA
Texnik muharrir: Dilshod NAZAROV

Nashriyot litsenziyasi: AI №134, 27.04.2009.

Terishga berildi: 01.04.2011. Boshiga ruxsat etildi: 21.06.2011.

Ofset qog'oz. Qog'oz bichimi: 60x84 $\frac{1}{32}$. Journal garniturası.

Ofset bosma. Hisob-nashriyot t.: 6,45. Shartli b.t.: 7,91.

Adadi: 500 nusxa.

Buyurtma № 44

«AKADEMNASHR» nashriyotida nashrga tayyorlandi.
100156, Toshkent shahri, Chilonzor tumani, 20^a-mavze, 42-uy.

Tel: (+998 97) 331-56-23 **e-mail:** akadennashr@mail.ru

«AKADEMNASHR NMM» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Chilonzor tumani, 20^a-mavze, 42-uy.